

ANAYASALARIMIZDA LAİKLİK İLKESİ*

Dr. Fatih ÖZKUL**

* Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir ve TÜBİTAK-ULAKBİM Veri Tabanında indekslenmektedir.

** Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı.

ÖZ

Laiklik en genel tanımıyla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin dinler karşısında tarafsız olması, siyasi düzenin dinden değil, akıl ve bilime dayanan beşeri iradeden kaynaklanması anlamına gelir. Türkiye’de laiklik, cumhuriyetin değişmez bir niteliği ve özel öneme sahip olan ilkesidir. Ülkemizdeki uygulanma biçimiyle laiklik, hem hukuksal boyutta, hem de toplumsal alanda sonu gelmeyen siyasi ve toplumsal tartışmalara konu olmaktadır. Anayasa bir devletin en üst yasasıdır. Anayasalarımızda da Türkiye Cumhuriyeti’nin temel değerleri açık ya da dolaylı bir şekilde yer almıştır. Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş felsefesini ve politik geçmişi yansıtan 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında laiklik ilkesinin düzenleniş şekli incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Laiklik, sekülerizm, anayasa ve laiklik, laik devlet, din özgürlüğü.

THE PRINCIPLE OF LAICISM IN OUR CONSTITUTIONS

ABSTRACT

The most common definition of laicism is the seperation of government institutions and religious beliefs from each other, state being neutral on matters of religions and having a political system being resulted from humanistic will, inspired by rationalism and science. Laicism in Turkey is a permanent characteristic of the republic which is a principle of special importance. The implementation of laicism in Turkey has been an issue for endless discussions from the perspective of judicial and political dimensions. Constitution is the most superior law of a state. The fundamental values of the Turkish Republic have been stated either explicitly or implicitly in our Constitutions. In this study, the way of the principle of secularism is regulated in the 1921, 1924, 1961 and 1982 Constitutions which reflect the political history and founding philosophy of the Republic of Turkey is elaborated.

Keywords: Laicism, secularism, constitution and laicism, secular state, freedom of religion.

GİRİŞ

Anayasa, bir devletin temel kuruluşunu, örgütlenişini, yönetim biçimini, organlarını, bu organların birbirleri ile olan ilişkilerini, bireylerin devlete karşı, devletin de bireylere karşı olan hak ve görevlerini düzenleyen, öbür yasalardan daha temelli, daha geniş kapsamlı, onlara kaynaklık eden en üstün yasa anlamına gelmektedir.^[1] Dolayısıyla, bir devletin laik olup olmadığı da çoğunlukla o devletin kuruluş felsefesini yansıtan anayasasında düzenlenir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında da Kemalizm ya da başka bir deyişle Atatürkçülük^[2] önemli ve anlamlı bir şekilde yansıma bulduğu için, anayasal tarihimizde laiklik her zaman öneme sahip olmuştur. Zaten Anayasalarımızı incelediğimizde, 1961 Anayasası'nda 1924 sisteminden en az değişiklikle devralınan ilkenin laiklik ilkesi olduğunu, 1982 Anayasası'nda da yer bulan ilkelinin sadece "devletin nitelikleri" arasında yer almakla kalmadığını, birçok Anayasa hükmünün de konusunu oluşturduğunu görmekteyiz.

Laiklik ülkemizde sadece anayasal ve dolayısıyla hukuksal düzenleme boyutunda kalmamış, siyasal ve toplumsal hayatımızı da etkileyerek çalkantılara sebep olmuştur.^[3] Toplumun bir kısmı tarih boyunca dinsel görüşlerini

[1] Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2011, s. 27-29; Kemal Dal, *Anayasa Hukuku*, Alter Yayınları, Ankara 2006, s. 6; Ferman Demirkol, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2011, s. 23.

[2] Mustafa Kemal Atatürk laikliğe çok büyük bir önem vermiştir. Hatta devrimlerinin özünü laiklik oluşturmaktadır. Ayşe Afet İnan tarafından derlenen eserde, Atatürk'ün laiklikle ilgili şu ifadelerine yer verilmektedir. "Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin çağdaş medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telakkisi vicdani olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş ilerlemesinde başlıca muvaffakiyet etkeni görür." Bkz., Ayşe Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Ankara 1969, s. 56; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 115. Attila İlhan, laiklikten yoksun Atatürkçülüğün bir karikatürden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bkz., *Hangi Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 333. Atatürk laikliğinin özü, İslam Dini'nin kişiselleştirilmesi, dinin bireyin iç vicdanında yaşatılması, devlet işlerine karıştırılmamasıdır. Metin Günday, *İdare Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 1997, s. 36; Şerif Mardin, "Laiklik İdeali ve Gerçekler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul 1977, s. 303; Adnan Adıvar, "Türkiye'de Batılı Fikirlerin Etkileşimi", (Çev.: Mehmet Özden), *Türk Yurdu*, C. 10, S. 385, Kasım 1990, s. 39; Ayrıca bkz., Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.

[3] Bkz., Düccane Cündioğlu, *Din ve Siyaset*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, (Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder), İstanbul 2013; İsmail Kara, "Din ile Olmuyor Dinsiz de Olmuyor!", *Cumhuriyet Devri Din Politikaları*, Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları, Türk Tarih Vakfı 20. Yıl Sempozyumu İçinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 72-97; İlber Ortaylı,

öne sürerek, inançlarını bir iç sorun olma boyutundan çıkarıp, sosyal alanda karşılaşılan problemlere, örneğin ekonomik, kültürel ve siyasal problemlere karşı dinsel nitelikli çözüm arayışlarına girmiştir.^[4] Bu tutum da, Cumhuriyetin kurulmasından sonra izlenen temel politikalara, dini devlet yönetiminden, hukuk sisteminden ve kamu hizmetlerini düzenleyen kurallardan çekme amacına aykırılık oluşturmakta, en önemlisi de bireyler arasında tehlikeli kutuplaşmalara yol açmaktadır.^[5]

Ülkemiz açısından böylesine büyük bir öneme sahip olan^[6] ve güncelliğini koruyan laiklik ilkesi 1921 Anayasası bir tarafa bırakılırsa, değiştirilen hükümlerle 1924 Anayasası ile, 1961 ve 1982 Anayasalarında yer almıştır. Bu çalışmada konunun genel çerçevesi çizilirken, sınırlı bir alanda karşılaştırmalı hukuk da göz önünde bulundurularak laiklik kavramı üzerinde durulduktan sonra, ilkenin Osmanlı mevzuatındaki tarihsel seyri, Anayasalarımızdaki düzenleniş şekli, anayasal ve yasal seyir boyunca karşılaşılan sorunlar, örnek Anayasa Mahkemesi (AYM) ve Danıştay kararları da göz önünde bulundurularak incelenmiştir.

“Türkiye’de ‘Laiklik’ Gündemde”, Türkiye Günlüğü, S. 13, Kış 1990, s. 24; Mümtazer Türköne, “İslamlaşma, Laiklik ve Demokrasi”, Türkiye Günlüğü, S.13, Kış 1990, s. 36; Özlem Doğan, The Turban Issue, Boğaziçi Üniversitesi, 1994, s. 54; Funda Gençoğlu, National Identity, Citizenship and Pluralism in Turkey: The Turban Question, Bilkent Üniversitesi, 1997, s. 58; Kemal H. Karpat, “İfta and Kaza: The İlmiye, State and Modernizm in Turkey, 1820-1960”, Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West, Volume I, ed. Colin Imbar & Keiko Kiyotaki, London, I.B. Tauris, 2005, s. 25-42;; Jenny B. White, Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics, Seattle and London, University of Washington Press. Seattle, 2003; Ahmad Feroz, “Islamic Reassertion in Turkey”, Third World Quarterly, Vol/2, 1988; June Starr, “The Role of Turkish Secular Law in Changing the Lives of Rural Muslim Woman 1950-1970, Law and Society Review, Vol. 23, No: 3, 1989, s. 497-523; Avrupa deneyiminden faydalanarak Ortadoğu’da devlet oluşumunu incelemek ve laiklik yönünden karşılaştırma yapmak için ayrıca bkz., War, Institutions and Social Change in the Middle East, Ed., Steven Heydemann, Berkeley 2000; Byran S. Turner, “Islam, Capitalism and Weber Theses”, The British Journal Sociology, Vol. 25, No: 2, 1974, s. 230-243; Pippa Norris-Ronald Inglehart, Sacred and Secular, Cambridge University Press, 2007, s. 134-135; Robert W. Hefner, “Modernity and the Remarking Muslim Politics”, Remarking Muslim Politics (Pluralism, Contestation, Democratization), Princeton Studies in Muslim Policy, Princeton University Press, 2005, s.1-37.

[4] İlber Ortaylı, Türkiye’nin Yakın Tarihi, Timaş Yayınevi, İstanbul 2013, s. 129-135; Kemal H. Karpat, Kısa Türkiye Tarihi, Timaş Yayınevi, İstanbul 2013, s. 234, 247-269; Refik Baydur, Türkler ve İslamiyet, Truva Yayınları, İstanbul 2013, s. 407-419; Sami Zubaida, İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar, (Çev.: Birinci Kocoğlu-H. Acak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 11; Max Kortepeter, “The Origins and Nature of Turkish Power”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 10-11, 1968, s. 241-285.

[5] Sami Selçuk, Özlenen Demokratik Türkiye, 2000-2001 Yılı Adli Yıl Açış Konuşması, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 75.

[6] Christoph Wilhelm Lüdeke, Türklerde Din ve Devlet Yönetimi, (Çev.: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 155.

Çalışmanın 1982 Anayasası'nın irdelenmesine ayrılan kısmında, diğer bölümlere oranla tanımlayıcı olmaktan bir miktar daha uzaklaşmaya gayret edilmiştir.

I. LAİKLİK KAVRAMI

Yunancada halka ilişkin, halktan olan anlamındaki “laikos” sözcüğünden gelen ve din sınıfına mensup olmayan kişi veya kitleleri ifade etmekte kullanılan bu kelime, aynı anlamıyla “laicus” şeklinde Latinceye, “laïque” (laic) şeklinde Fransızcaya^[7] ve oradan da dilimize girmiştir. Fransızca din adamları sınıfına ait olmayan anlamına gelmekte olan kelime^[8] dilimize ilk defa meşrutiyet yıllarında girmiş ve “ladini”^[9] şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir.^[10] Fransızca “laïcité” terimi sivil toplum ile dinsel toplumun ayrılığı ilkesini ifade etmektedir.^[11] “Laïcisme” terimi ise kurumlara dinsel olmayan bir nitelik vermeyi amaçlayan doktrin anlamına gelmektedir.^[12]

Laiklik yerine Almanca “seakularismus”, İngilizcede ise “secularism” veya “secularise” kelimeleri de kullanılır. Sekülerizm,^[13] dinin toplumsal hayattaki öneminin azalması ve dindarlığın zayıflaması anlamına gelir.^[14] Sekülerizm daha çok Anglo Sakson dünyasına ait olup, din ve ruhban dışılık, yani dinden

- [7] 1789 Fransız Devrimi'ni yaşayan Fransa birçok kesim tarafından laikçiliğin anavatanı olarak kabul edilmektedir. Fransız aydınlanması ile ortaya çıkan modernleşme düşüncesi zaman içerisinde tüm Kıta Avrupası'na yayılmıştır. Ömer Çaha, “Amerikan Modeli: İnanç İle Özgürlüğün Buluşması”, Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti, (Der.: Murat Yılmaz), LTD Yayınları, Ankara 2005, s. 106; François Reynaert, “Laiklik ve Çıkmazları”, Türkiye Günlüğü, S. 13, Kış 1990, s. 86; Ahmet Mumcu, “Almanya’da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XVII, S.1-4, Y. 1960.
- [8] Paul Robert (redaction dirige par. A. Rey et J.Rey-Debove), Dictionnaire de la langue française (Le Petit Robert 1), Paris, Le Robert, 1991, s. 1066. Nakleden, Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, s. 138.
- [9] “Ladini” kelimesinin Osmanlıca dindışı anlamında kullanıldığı da olmuştur. Bkz., Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara 2012, s. 982.
- [10] Bihterin Vural Dinçkol, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yayınları, İstanbul 1991, s. 6.
- [11] Paul Robert, 1991, s. 1066, nakleden, Gözler, 2000, s. 138.
- [12] Yılmaz Aliefendioğlu, “Laiklik ve Laik Devlet”, Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 73.
- [13] “Sekülerizm” kelimesinin İngilizceye 19. Yüzyıl’ın ortalarında, dini inançları olmadığına yönelik suçlamalar ile karşı karşıya kalan düşünürler tarafından sokulduğu iddia edilmiştir. Bkz., Talal Asad, Sekülerliğin Biçimleri, (Çev.: F. B. Aydar), Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 36.
- [14] Mustafa Erdoğan, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 241. Gözler, sekülerizm kavramının hukuki olmaktan ziyade sosyolojik bir kavram olduğunu öne sürerek, hukuk literatüründe kullanılmasını uygun bulmamaktadır. Bkz., Gözler, 2000, s. 138.

etkilenmeyen dünyevi siyasal alanı tanımlamakta kullanılmaktadır.^[15] Aslında bu kelimeler, kiliseye dâhil olmakla birlikte ruhban sınıfından olmayan halkı ifade eden “secularis” kelimesinden doğmuştur.^[16] Arapçada laiklik karşılığı kullanılan kelime ise “ilmaniye” veya “almaniye” sözcüğüdür. Sözcük birinci şekliyle ilim, ikinci şekliyle ise âlem kelimesinden türemiş olduğundan, laiklik anlamında kullanıldığı zaman anlamı bilimsellik veya bilimselcilik olmaktadır.^[17]

Görüldüğü üzere, üç ayrı ana terimin (“laic”, “secular” ve “ilmaniye”) birbirlerinden farklı etimolojik kökenlere sahip olmaları sebebiyle, karşıladıkları anlamlar da birbirlerine benzememekte, dolayısıyla laikliğin tanımı değişebilmektedir.^[18] Ancak burada önemli olan, en genel hatlarıyla bile olsa laik bir devletin taşınması gereken unsurları tespit edebilmektir.^[19] Eğer bu unsurlar ortaya

[15] Andrew Davison, Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik, Hermenotik Bir Yeniden Değerlendirme, Çev. T. Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 245.

[16] Fehmi Baykan, “Demokrasi, Laiklik ve Teokrasi (Şeriatçılık) Üzerine Bir Darkenar”, Türkiye Günlüğü, S. 46, 1997, s. 19; Zeki Hafizoğulları, Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti, US-A Yayınları, Ankara 1997, s. 13; Niyazi Berkes, Türkiye’nin Çağdaşlaşması, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978, s. 15.

[17] Yaşar Nuri Öztürk, Kur’an Verileri Açısından Laiklik, Yeniboyut Yayınları, İstanbul 2003, s. 5-6.

[18] Saylan’a göre laiklik, kamusal siyasi yaşamda din kurallarından arınmış, insanların eşitliğini, akıl ve bilimi temel almış bir yaşam biçimidir. Türkan Saylan, “Laiklik ve Demokrasi’ Kolokyumu”, Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 10-11. Pascal Texier’e göre laiklik, birey vicdanına her türlü dini otoritenin müdahalesinin dışlanmasıdır. Pascal Texier, “Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları”, Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 15-20. Mert’e göre laiklik, din işleriyle devlet işlerinin birbirinden ayrılması ilkesine dayalı bir siyasi örgütlenme şeklidir. Nuray Mert, Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994, s. 17. Başgil’e göre laiklik, din ile devletin birbirinden ayrılması ve devletin din, dinin de devlet işlerine karışmaması, memlekette mevcut ve maruf din ve mezheplere karşı devletin tarafsız vaziyet alması, bunlardan hiçbirini, diğeri aleyhine olarak, hususi surette imtiyazlandırmaması; buna mukabil dinin de devlete karşı nisbi de olsa, bir muhtariyet içinde ahlaki ve manevi hayatın nizamı olarak hüküm sürmesidir. Ali Fuat Başgil, Din ve Laiklik, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, s. 11-171. Erdoğan’a göre laiklik, devletin dinler karşısında tarafsız olması ve siyasi, hukuki düzenin dine dayandırılmamasıdır. Mustafa Erdoğan, Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, Siyasal Kitabevi, Ankara 1995, s. 284. Sağlam, konuya farklı bir yaklaşım getirerek, her ülkenin farklı siyasi, ekonomik ve tarihsel koşullara, farklı bir din anlayışına sahip olduğundan yola çıkarak, laiklik tanımının da ülkeden ülkeye değişebileceğini ve bu sebeple genel bir tanım vermenin doğru olmayacağını düşünmektedir. Fazıl Sağlam, “Laiklik İlkesine Bağlı Güncel Anayasal Sorunlar”, Mümtaz Soysal’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları:32, Ankara 2009, s. 390-396. Kanadoğlu, hem bir ideoloji hem de bir aksiyon olarak kabul edilmesi gereken laikliğin anlam ve tanımının, onun ait olduğu dildeki işlevine bakılarak yapılmasının en sağlıklı yol olduğunu düşünmektedir. Korkut Kanadoğlu, “Laiklik ve Din Özgürlüğü”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, S. 109, Kasım-Aralık 2013, s. 354-355.

[19] Örneğin Anayasa Mahkemesi (AYM) bazı kararlarında, laikliğin her ülkenin kendi şartlarına göre farklılık arz edebileceğini belirterek, özellikle İslam Dini ile Hıristiyanlık arasındaki farklılıklara değinmiş ve Türkiye şartlarına uygun bir laiklik anlayışı belirleme yoluna

konulabilirse, laiklik ve laik devlet kavramlarının anlamı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Laiklik kavramının din hürriyeti ve din ile devlet işlerinin ayrılığı şeklinde iki yönü bulunmaktadır.^[20]

A. DİN HÜRRIYETİ

Laikliğin en önemli ayağı din hürriyetidir. Bir devletin laik olarak nitelendirilebilmesi için, vatandaşlarına din hürriyetini tanımış ve güvence altına almış olması gerekir. Din hürriyeti de kendi içerisinde inanç ve ibadet hürriyeti olmak üzere ikiye ayrılır.

1. İnanç Hürriyeti

İnanç hürriyeti, kişinin resmi olan ya da olmayan hiçbir baskı, tesir ve tehdide uğramaksızın benimsediği dine serbestçe inanabilmesi, vicdanına mâledebilmesi anlamına gelir. İnanç hürriyeti bireyin istediği dini seçebilmesi yanında, hiçbir dine inanmaması özgürlüğünü de kapsar.^[21] Burada mutlaka semavi dinlerden^[22] birisine inanılması gerekmemektedir. Yani inancın gerçekten bir din olup olmadığının önemi yoktur; önemli olan kişinin kendisine dinsel inanç olarak seçtiği bir değerler sisteminin bulunmasıdır.^[23] İnanç hürriyeti açısından benimsenen din içerisinde mezhep ve tarikat ayrımı da yapılamaz. Kişi inandığı dinin içerisinde bulunan bir tarikat veya mezhebi kabul edebilir.

gitmiştir. Bkz., AYM, E. 1971/53, K. 1971/76, KT. 21.10.1971; E. 1980/19, K. 1980/48, KT. 03.07.1980; E.1982/3, K. 1983/1, KT. 25.10.1983; E. 1986/11, K. 1986/26, KT. 04.11.1986; E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 07.03.1989. AYM anılan kararlarında özetle, laikliğin hukuki, sosyal ve siyasi tanımlarına değindikten sonra özenle korunması gereken çok önemli bir anayasal ilke olduğu üzerinde durmuştur. AYM'ye göre laiklik, ortaçağ dogmatizimini yıkarak aklın öncülüğünü, bilimin aydınlığı ile gelişen demokrasi ve özgürlük anlayışını, uluslaşmayı, bağımsızlığı, ulusal egemenliği ve insanlık idealini temel kılan uygar bir yaşama biçimidir. Laiklik egemenliğe, demokrasiyle birlikte özgürlüğe, bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım, siyasal, kültürel ve sosyal yaşamın çağdaş düzenleyicisidir.

[20] Bkz., Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Ankara 2010, s. 79-84.

[21] Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) göre düşünce, vicdan ve din hürriyeti, dini boyutuyla inananların hayat tarzlarını şekillendiren en önemli unsurlardan birisi olmakla birlikte, aynı zamanda ateistler, agnostikler, septikler ve din karşısında kayıtsız kalanlar için de çok kıymetli bir değerdir. Bkz., AİHM, *Kokkinakis v. Yunanistan* kararı, 25. 05. 1993, par. 31.

[22] Semavi din, Allah'ın Peygamberleri aracılığıyla insanlara duyurduğu, vahyettiği din anlamına gelmektedir. Bkz., *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <http://ked.tdk.org.tr>, erişim tarihi, 23.01.2014.

[23] İnanç özgürlüğü öylesine kapsamlıdır ki ateizm, pasifizm, materyalizm, monizm ve panteizm gibi ideolojileri de içerir. Kanadoğlu, 2013, s. 360-361.

Laik bir devlet, kişinin seçtiği mezhep veya tarikatın o dine ait olup olmadığı veya benimsenebilir olup olmadığını sorgulamaz.^[24]

2. İbadet Hürriyeti

Din hürriyeti ibadet hürriyetini de kapsamaktadır. Laik bir devlet ibadet hürriyetini de tanımalıdır. İbadet, kişinin inandığı dinin belirttiği gerekleri, ayinleri, törenleri yerine getirebilmesi anlamına gelir. İbadet etme hürriyeti, ibadet etmeme hürriyetini beraberinde getirdiği için, kişiler belli bir dine inandıklarını beyan etseler bile, o dinin gerektirdiği ibadetleri yapmaya zorlanamazlar. Zaten demokrasinin temel işlevi, herkesin bireysel hayatını, kendi dini veya felsefi tercihlerini barışçı bir biçimde yaşayabilmesi için gerekli olan ortamı hazırlamaktır.^[25]

B. DİN VE DEVLET İŞLERİNİN BİRBİRİNDEN AYRILMASI

Laikliğin belki de en önemli unsuru din ve devlet işlerinin ayrılığıdır. Bu ayrılığın gerçekleşebilmesi için belli şartların mevcut olması gerekir.

1. Devletin Resmi Bir Dininin Olmaması

Devlet, resmi olarak belli bir dini kabul ettiğini belirtmemeli, örneğin anayasasında böyle bir kabule yer vermemelidir. Bu tür bir durumun gerçekleşmesi halinde, o devlet tarafından din ve inanç hürriyeti tanınmış ve güvence altına alınmış olsa bile, laiklik açısından tam bir güvence sağlanamadığı söylenebilir. Burada kastedilen, devletin belli bir dine üstünlük tanımaması, onun kurallarını kanunlar ve diğer devlet işlemleri yoluyla vatandaşlarına uygulamaya çalışmamasıdır. Resmi bir dini olmayan devlet, belli bir dinin kurallarını vatandaşlarına benimsetmek için faaliyette bulunamayacağı gibi zorlayıcı tedbirler de alamaz. Ancak şu hususu belirtmeliyiz ki, anayasasında belli bir dine üstünlük tanıyan, örneğin bir dinin veya mezhebin ismini zikreden, devlet başkanlarının, yasama organı üyelerinin yeminlerinde bu dine atıfta bulunan devletler de, uygulamaları doğrultusunda laik olarak kabul edilebilirler.^[26] Dolayısıyla, resmi bir dini

[24] Çağlar'a göre laiklik, demokrasinin kurucu unsurlarından olan 'farklı olma hakkının' veya 'pluralizmin' korunmasındaki katkıları sebebiyle değerlidir. Bakır Çağlar, "Türkiye'de Laikliğin Büyük Problemi", Cogito, S.1, Yaz 1994, s.111-112. Ayrıca bkz., bu sayıdaki yazılar laiklik üzerinedir.

[25] Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Sistemler, İmge Kitabevi, İstanbul 2006. s. 248-250.

[26] Örneğin, Birleşik Krallık, Norveç, İsveç, Finlandiya, Danimarka, İzlanda ve Yunanistan gibi bazı ülkelerde hala bir devlet dininin mevcut olmasına ve devlet ya da tahtın belli bir dine veya mezhebe bağlılığı şeklindeki geleneksel tutumun sürdürülmesine rağmen, diğer din ve mezhepler de koruma altına alınmıştır. Anılan devletler laik olarak nitelendirilmekte olup, bu tür ülkelerde tanınmış din modeli benimsenmiştir. Örneğin, Yunanistan Anayasası'nın 3. maddesinde, Doğu Ortodoksluğu'nun hâkim din olduğu

belirtilmekte ve bu dine ilişkin birçok hüküm getirilmekle birlikte (Any. md.3, 33/2, 59/1), diğer din ve mezhepler de koruma altına alınmıştır. Bkz., “The Constitution Of Greece”, <http://www.hri.org/MFA/syntax/index.html>, erişim tarihi, 14.06.2014; Hasan Tunç, Türkiye’ye Komşu Devletlerin Anayasaları, Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2008, s. 224-228. Tanör ve Yüzbaşıoğlu’na göre Yunanistan gibi ülkelerde, teorik olarak anayasal normlar itibarıyla din ve devlet kaynaşması mevcut ise de, devlet işlerinin yürütülmesinde ve anayasanın uygulanmasında dinin ne devlet katında, ne de kamusal ve hukuksal yaşamda etkin bir rolü bulunmamaktadır. Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, YKY Yayınları, İstanbul 2002, s. 92. Ayrıca bkz., Mustafa Erdoğan, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002, s. 308; Karl Doebring, Genel Devlet Kuramı, (Çev.: Ahmet Mumcu), İnkılap Yayınları, İstanbul 2002, s. 286. Yine Finlandiya Anayasası’na göre, Evanjelik Lüteryan Kilisesinin teşkilatlanmasına ve yönetimine ilişkin hükümler Kilise Kanununda gösterilir (md. 76). Bkz., Mustafa Erdoğan, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002, s. 309. Norveç Anayasası’na göre Evanjelik Lüteryan Mezhebi devletin resmi mezhebidir (md. 2). 17 Mart 1992 tarihli İsrail Temel Kanununa göre, İsrail bir Musevi devletidir. Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, s. 77. İsveçte 2000 yılından önce Luteryen kilisesi devlet kilisesi idi. 01.01.2000 tarihinden itibaren resmi kilise olmaktan çıkarıldı. Anayasa’ya göre ise İsveç Kralı’nın Luteryen Kilisesi inancına sahip olması, prens ve prenseslerin bu inanca göre büyütülmeleri mecburidir. Ancak bu durum İsveç Kilisesinin “Milli Kilise” olduğu anlamına gelmez. Bkz., Lars Friadner, “İsveç”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi. (Ed.: Ali Köse-Talip Küçükcan), İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 207-209. İrlanda Anayasası’nın 6. maddesine göre yasama, yürütme ve yargı kaynağını tanrının önünde halktan alır. Bu hükme rağmen İrlanda, dini bir devlet değildir. Anayasa’da devlet kilise ayrılığı açıklanarak, dini temelli ayrımcılık ve dinlerden birisinin devlet tarafından savunulması yasaklanmıştır. Bkz., Françoise Champion, “İrlanda: Milli Kimliğin Kalbinde Katoliklik”, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Haz.: Jean Bauberot), Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s. 123-128. Bulgaristan’da bütün dini kuruluşlar devletten bağımsız iseler de, Doğu Ortodoks Hıristiyanlığı Bulgaristan Cumhuriyeti’nin geleneksel hakim dindir. Dini kuruluşlar, topluluk ve inançlar Anayasa’nın 13. maddesi uyarınca asla siyasi amaçlar için kullanılamazlar. Nüfusunun % 94’ünden fazlası Katolik olan Polonya, 1989 tarihli İnanç ve Vicdan Özgürlüğü Güvencesi Kanunu’nun 10. maddesi uyarınca laik bir devlettir. Polonya Anayasası’nın 53. maddesi uyarınca herkese din ve inanç özgürlüğü sağlanır Din özgürlüğü, inkar veya kişisel tercihe göre ibadet özgürlüğünü ve bir ibadethaneye sahip olma özgürlüğünü de kapsar. Ancak kimse dini ibadetlere katılmaya veya katılmamaya zorlanamaz. 25. madde uyarınca kiliseler ve diğer dini kuruluşlar eşit haklara olup, Polonya Cumhuriyeti kamu makamları dini, felsefi ve kişisel inanç konularında tarafsızdırlar. Ayrıca 35. madde uyarınca Polonya Cumhuriyeti ulusal veya etnik azınlıklara mensup Polonya vatandaşlarına gelenek ve göreneklerini koruma, kendi kültürlerini geliştirme olanağı sağlar. 48. madde uyarınca ebeveynler çocuklarını kendi inançları doğrultusunda yetiştirme hakkına sahiptir; bu hak ancak bir kanuna dayanan kesin bir mahkeme kararıyla kaldırılabilir. 85. madde uyarınca sıkıyönetim ve olağanüstü hal durumları hariç, dini inançları kendisine askerlik hizmeti yapmasına izin vermeyen bir vatandaş, kanunda belirtilen ilkelere uygun olarak askerlik hizmeti yerine başka bir hizmeti yürütmek zorunda bırakılabilir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., www.yenianayasa.tbmm.gov.tr/.../bazi_avrupa_devletlerinde_din_ve_devlet_iliskileri.pdf, erişim tarihi, 08.07.2014. Ayrıca bkz., Mehmet Kahraman, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Y. 2008, C. 4, S. 9, s. 58-70. Burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bir devlet olarak var olma mücadelesi 18. Yüzyıla dayanan Suudi Arabistan Krallığı üzerinde durmakta da fayda vardır. Bilindiği

olan devletin, laikliğin “resmi bir dine sahip olmama” unsurunu taşımasına rağmen, laik olarak kabul görmesi imkân dâhilindedir. Kaldı ki, aşağıda da görüleceği üzere, resmi bir devlet dininin mevcut olmamasının, laik devletin olmaz ise olmaz şartı olup olmadığı konusunda ciddi bir çelişkinin mevcut olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Anayasanın devletin dini konusunda hiçbir hüküm içermemesi durumu da beraberinde sorunlar getirebilir. Laiklik ilkesi anayasasında açıkça belirtilmemiş olsa bile ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel anlamda gelişmiş bir ülke, uygulamaları ile laik devletin bütün özelliklerini yansıtabilir.^[27] Özellikle, bağımsızlıklarını ilan ederek yeni kurulan devletler, anayasalarında din ve devlet işlerini birbirinden ayırarak laiklik ilkesini benimsediklerini açıkça belirtme yoluna gitmektedirler.^[28] Ancak sadece bu özellik onların laik olarak nitelendiri-

üzere Krallıkla yönetilen ve yasama yetkisi de Kralın elinde bulunan Suudi Arabistan’ın resmi dini İslam Dini olup, Anayasası’nın 2. maddesine göre ülkede uygulanacak yasaların şeriata dayanması gerektiği halde uygulama bu yönde değildir. Örneğin yargı sistemi kısmen şeriata dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Semih Gemalmaz, “Suudi Arabistan’da Yargı Düzeni ve Yargılama Usulleri Üzerine Notlar”, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, C. 20, 1996, s. 153-176. Başından itibaren Vahhabi söylemi ve dinsel bakış açısını benimseyen yönetim, dışarıda batılı devletler, özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile petrol ve diğer stratejik alanlarda kurduğu ekonomik-politik çıkar birlikteliği sayesinde ayakta kalabilmektedir. Devletin kuruluşundan sonraki en önemli faktör de petrolün bulunması ve kullanılmasıdır. Suudi yönetimi dinsel değerleri eskisi gibi siyasal amaçları doğrultusunda kullanmamaktadır. Suudi Arabistan, geçirdiği siyasal ve toplumsal hareketlerin getirdiği değişim sonucu, bir din devleti olma yolunda yukarıda belirtilen ülkelere göre farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla laik olup olmama konusunda karar verirken, her ülkenin kendine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve coğrafik şartları göz önünde bulundurulmalıdır. Ülkeler kendilerine özgü bir mantık çerçevesinde farklı grupların çeşitli özelliklerini uzlaştırma yoluna gidebilirler. Bkz., Muhittin Ataman-Yurdanur Kuşçu, “Suudi Arabistan’daki Siyasal ve Toplumsal Hareketlerin Gelişimini Etkileyen Faktörler”, Alternatif Politika, C. 4, S. 1, Şubat, 2012; Jean Philippe Platteau, “Religion, Politics and Development: Lessons From the Lands of Islam”, Journal of Economic Behaviour & Organization, Vol. 68, 2008, s. 329-351.

[27] Tanör’e göre bugün dünya üzerindeki çoğulcu demokrasilerin fiilen hepsi devletin işleyiş fonksiyonları açısından laiktir. Bülent Tanör, “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 27. Baccouche’ye göre Almanya, İngiltere, Kanada ve ABD gibi ülkelerde laiklik açıkça ilan edilmemiş olmasa bile, bu demokrasilerin laik oldukları konusunda hiçbir şüphe ve tereddüde yer yoktur. Neji Baccouche, “Laiklik ve Din Özgürlüğü”, Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 141, 148-149.

[28] Örneğin Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kendi anayasalarını yapan bazı post-sosyalist/komünist ülkeler (Arnavutluk, 1993 AY. md 1; Kazakistan, 1995 AY. md. 1; Kırgızistan, 1993 AY. md. 1; Rusya Federasyonu, 1993 AY. md. 14; Tacikistan, 1994 AY. md. 1; Türkmenistan AY. md. 1) anayasalarında laikliğe, din ve devlet işleri ayrılığı ilkesine, ya da devletin belli bir din veya mezhebi korumadığına açıkça yer vermişlerdir. Bkz., Yeni Türkiye S. 22, Y. 4, Temmuz-Ağustos 1998, s. 733. Yine Fransız sömürgesi iken bağımsızlıklarını elde eden ülkelerin de Fransız Anayasası gibi (1946 AY. md. 1; 1958 AY. md.2) laikliği öngören hükme anayasalarında aynen yer verdiklerini görüyoruz. Benin

lebilecekleri anlamına gelmez. Çünkü bu tür bir düzenleme, laiklik için gerekli ama yeterli olmayan bir şart olup, karar verirken uygulamaların ve diğer temel unsurların da göz önünde bulundurulması gerekir. Laiklik, bir tek yönü, bir tek unsuru öne sürülerek tanımlanabilecek bir ilke değildir. Bir ülkenin tarihi, siyasi ve sosyal şartları, ülkede yaygın olan dinin özellikleri, o ülke için gerekli ve geçerli olan laiklik anlayışını ve uygulamasını da geniş ölçüde etkileyecektir.

2. Devletin Bütün Dinlere Karşı Tarafsız Olması

Bir devletin laik olarak kabul edilebilmesi için o devletin, bütün dinlere karşı eşit mesafede durması, uygulama ile birini ötekine karşı himaye etmemesi, birisi üzerinde baskı kurmaya çalışmaması gerekir.^[29] Resmi dini olan bir devletin, tarafsız olma unsurunu tam anlamıyla gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği hususu, yine üzerinde düşünülmesi gereken bir sorundur. Çünkü, devletin belirli bir resmi din anlayışını kabul etmesi, bireyler üzerinde doğrudan moral bir etki oluşturabilir. Bu moral etki, benimsenen dine inananlar yönünden negatif, inananlar yönünden ise pozitif yönde olacaktır. Böylesine bir durumun kabulü de bizi, belirli bir dini resmi din olarak benimseyen ancak laik olarak addedilen kimi devletlerin, laik bir devlette olması gereken, devletin dinlere karşı tarafsız olması gerekliliği unsurunu aslında taşımadıkları sonucuna götürecektir.

Şüphesiz ki bir toplumda birden fazla din olabilir. Toplumsal olarak bu dinlerden bir tanesi diğerlerine oranla daha fazla inananı bünyesinde barındırabilir. Dinlere karşı tarafsız olmaktan beklenen, devletin toplumdaki yaygın dine üstünlük tanımaması, yaygın olmayan dine inanan bireyleri kamuoyu önünde zor durumda bırakabilecek uygulamalara girişmemesidir.^[30] Devlet, yaygın dinin gereklerini topluma anlatmaya, öğretmeye çalışmamalı, bu yönde herhangi bir faaliyette bulunmamalıdır.^[31] Laik devlet vatandaşlarına, okullarında belli bir dine veya belli bir dinin mezhebine yönelik olarak hangi ad altında olursa olsun eğitim vermemeli, bu yönde toplumu yönlendirmeye çalışmamalıdır.^[32]

md. 2; Burkina md. 31; Burundi md. 1; Kamerun md. 1; Merkezi Afrika Cumhuriyeti md. 17; Kongo md. 1; Fildişi md. 2; Gabon md. 2; Guinea md. 1; Madagaskar md. 1; Malgaş md. 1; Mali md. 20; Nijerya md. 4; Senegal md. 1; Togo md. 1. Bkz., Andre G. Cabanis- Michel Louis Martin, "Bir Laiklikten Diğerine: Yeni Frankafon Anayasalarının Durumu", Laiklik ve Demokrasi, (Der. İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi Ankara 2001, s. 60.

[29] Zühtü Arslan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, LTD Yayınları, Ankara 2005, s. 43.

[30] Bu anlayış laikliği, milli birliği sağlayan birleştirici bir unsur olarak kabul etmektedir. Pascal Texier, 2001, s. 15-20.

[31] Yavuz Sabuncu, Anayasaya Giriş, İmaj Yayıncılık, Ankara 1997, s. 92.

[32] Norman Barry, "Piyasa, Ahlak, Din ve Devlet", (Çev.: Mustafa Erdoğan), Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti, (Der.: Murat Yılmaz), LTD Yayınları, Ankara 2005, s. 67. Bazı ülke Anayasaları ise (İspanyol Anayasası, md.16/3) tarafsızlık ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde

3. Devletin Tüm Din Mensuplarına Eşit Davranması

Laik bir devletin belli bir dini benimsemiş tüm bireylere eşit davranması, onlar arasında bir ayrılık gözetmemesi gerekir. İnanılan dinin semavi din olup olmadığı, toplumdaki bireylerin çoğunluğu tarafından benimsenip benimsenmediği önem taşımaz. Devletin tüm din mensuplarına eşit hukuki koruma sağlaması, örneğin cezalandırma hakkını kullanırken inanca göre ayırım gözetmemesi gerekir.

Çoğulcu demokrasi anlayışını kabul eden laik devletin, salt belli bir dine ya da dinlerden herhangi birisine karşı menfi tutum takınması, onlarla mücadeleye girişmesi veya birini koruyup kollamaya çalışması, kayırması ve imtiyazlı bir konum sağlamaya yönelmesi söz konusu olmamalıdır. Belli bir dünya görüşünü veya dini resmileştiren devlet, diğerlerini peşin olarak reddetmiş ve vatandaşlarını kategorik olarak sınıflara ayırmış olacaktır. Resmi bir dini olan devletlerde, bu unsurun da, yani tüm din mensuplarına eşit davranma ilkesinin, aynen yukarıda belirtilen ilkeler de olduğu gibi, pratikte gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda tereddüt doğabilir. Çünkü resmi dini olan bir devlet, sırf bu hukuki düzenlemesi ile tüm din mensupları arasında zaten bir ayırım yapmış olacaktır. Ancak, dünya üzerinde, resmi bir dini benimsediği halde, laik sayılan birçok devlet olduğu burada da göz ardı edilmemelidir. Bu ilkeyle amaçlanan, devletin örgütlenme ve işleyiş bakımından, belirli bir din veya dinin yorumundan ya da dinsizlikten yana tutum takınmaması, dinsel olan her şeye kanunlarda suç teşkil etmediği sürece eşit mesafede durmasıdır.^[33]

4. Din Kurumları ile Devlet Kurumlarının Birbirlerinden Ayrılmış Olması

Laik bir devlette din kurumları devlete ait fonksiyonları yerine getiremeyeceği gibi, devlet kurumları da din kurumlarına ait fonksiyonları yerine getirememelidir. Devlet ve din herhangi bir şekilde birbirine bağlı olmamalı, din ve devlet işlerini tamamen birbirinden ayırıp bağımsızlaştıran bir yönetim sistemi benimsenmelidir.^[34] Laik devlet yapısı içinde kural olarak dinsel fonksiyonu olan

devletin kiliselerle veya dini topluluklarla işbirliği yapmasına izin vermektedir. Javier Martinez-Torron, "İspanya", Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi, (Ed.: Ali Köse/Talip Küçükcan), İSAM Yayınları, İstanbul 2008, s. 180-181.

[33] Adnan Küçük, Türkiye'nin Siyasal ve Anayasal Rejimi, Orion Kitabevi, Ankara 2012, s. 411; Süleyman Doğan, Sivil Demokrasi Çağrısı, Birey Yayınları, İstanbul 1999, s. 49.

[34] Atilla Yayla, "İslam, Laiklik ve Demokrasi", Yeni Türkiye, Y. 3, S. 17, Eylül-Ekim 1997, s. 146-147; Niyazi Öktem, "İnsan Hakları", Yeni Türkiye, Y. 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998, s. 723; Kadir Cangızbay, Çok Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi, Liberte Yayınları, Ankara 2002, s. 67-70; E.D. Smith, Religion and Political Development, Little Brown, Boston, 1970, s. 86, 119'dan nakleden Erdogan, Anayasa ve Özgürlük, s. 132.

din kurumları bulunmamalıdır. Devlet yönetimi din kurallarına göre değil, toplum ihtiyaçlarına, akla, bilime, modern dünyanın gerçeklerine göre yürütülmeli, dolayısıyla din ve devlet birbirinden ayrılmalıdır. Yani laik devlet, gerek “dine bağlı devlet”, gerekse “devlete bağlı din” sistemlerini reddetmeli, din ve devlet işlerini birbirlerinden tamamen ayıran bir yönetim sistemi benimsemelidir.^[35] Din, kişinin vicdanına ilişkin bir olgu olarak kabul edilirken, dünya işleri ise dünyevi iktidarlar tarafından, din kurallarına göre değil, toplumun değişen ihtiyaçlarından kaynaklanan ve akılcı kurallara göre yürütülmesi gereken bir olgu olarak kabul edilmelidir. Din ve devlet kurumlarının ayrılığını öngören bir sistemde, ihtiyaç duyulması halinde, dini fonksiyonların yönetimi ve yürütülmesi her dinin kendi mensuplarına yani bir anlamda o dini temsil eden cemaatlere bırakılabilir. Ancak bu cemaatler devlet yönetimine katılamazlar.^[36]

5. Devlet Yönetiminin Din Kurallarından Etkilenmemesi

Laik devlette yönetim din kurallarına göre değil, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda, akılcı ve bilimsel verileri esas alan beşeri iradeye dayanır.^[37] Teokratik devletlerde ise devlet faaliyetlerinin hukuken geçerli olabilmesi için, bu faaliyetlerin din kurallarına uygun olması gerekmektedir. Eğer bir devlette hukuk kurallarının din kurallarına uygun olması zorunluluğu varsa o devlet laik olarak kabul edilemez. Ancak laik bir devlette gelenek, örf ve adetten kaynaklanan zorunluluk doğrultusunda, dini kökenli hukuk kurallarından esinlenen hukuk kuralları bulunabilir. Dolayısıyla laik bir hukuk sisteminde bazı hukuk kuralları dini kökenli olabilir.^[38] Kanun koyucunun burada beşeri iradesini yansıtmaması sırasında din kurallarından esinlenmesi laik olma niteliğini olumsuz şekilde etkilemez.

[35] Özbudun, 2010, s. 182.

[36] Yavuz Atar, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınları, Konya 2007, s. 58.

[37] Nilüfer Göle, Seküler ve Dinsel Aşınan Sınırlar, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 11-27; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler: 1859-1952, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s. 586. AYM çeşitli kararlarında laikliğin uygar yaşam biçimi olduğu üzerinde özellikle durmuştur. AYM’ye göre laiklik sadece din ve devlet işlerinin ayrılması anlamına gelmemekte, daha ziyade toplumun laiklik aracılığıyla modernleştirilmesini amaçlayan bir toplumsal proje hatta ideoloji işlevi görmektedir. AYM’nin, bu anlayış doğrultusundaki ve kamuoyunda “türban kararları” olarak da isimlendirilen örnek kararları için bkz., AYM, E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 07.03.1989; E. 1990/36, K. 1991/8, KT. 09.04.1991; E. 2008/16, K. 2008/116, KT. 05.06.2008. (Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde anılan kararların içeriğine de değinilecektir.)

[38] Örneğin, hafta sonu tatillerinin Cumartesi ve Pazar günü olmaları dini kökenlidir. Yine Ülkemizde 2429 sayılı Kanun uyarınca, Ramazan ve Kurban bayramı günlerinde resmi daire ve kuruluşların tatil edilmesi dini inanç kökenlidir. Bkz., “Kavramsal Tartışmalar Bağlamında Bitmeyen Kavga Laiklik”, www.akad.org, erişim tarihi, 12.02.2014.

II. 1876 VE 1921 ANAYASALARINDA LAİKLİK

1921 Anayasası 1876 Anayasası'nı yürürlükten kaldırmamıştır. Ancak her iki Anayasa hükümlerinin çatışması durumunda, 1876 Anayasası hükümlerinin zımnen ilga edildiği, 1921 Anayasası hükümleri ile çatışmadığı durumlarda ise 1876 Anayasası hükümlerinin geçerli olduğu kabul edilmiştir.^[39] Dolayısıyla, 1876 Anayasası ile 1921 Anayasası'nın birlikte yürürlükte olması, 1921 Anayasası'nda düzenlenmeyen alanlarda 1876 Anayasası'nın yürürlüğünün sürmesi sebebiyle, her iki Anayasa'da laiklik konusu aynı ana başlık altında incelenmiştir.

A. 1876 ANAYASASI'NDA

II. Abdülhamit tarafından 23 Aralık 1876 günü bir fermanla ısdar edilen Kanun-u Esasî ilk yazılı Anayasamız olarak da kabul edilmektedir.^[40] Kanun-u Esasî'nin 3. maddesi uyarınca^[41] Osmanlı Devleti bir monarşi olup, saltanat babadan oğula geçmektedir. Anayasa'nın 11. maddesine göre de devlet laik olmayıp İslam Dini'ni benimsemiştir. Ancak Anayasa'nın aynı maddesinde “Devlet'i Osmaniye'nin dini, Din-i İslâmdır.” cümlesi ile Devlet dininin İslam olduğu belirtildikten sonra, “Memalik'i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbesti icrası ... Devletin tahdi himayetindedir.” hükmü ile diğer dinler bakımından inanç ve ibadet hürriyeti tanınmıştır. Anayasa'nın 19. maddesinde yer alan “umum tebaanın ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip memuriyetlere girme” şeklindeki düzenleme ile din ve mezhep ayrımı olmaksızın, bütün Osmanlı tebaasına devlet memuriyetine girme hakkı tanınmıştır.^[42] Dolayısıyla, 1876 Anayasası laik bir devlet düzeni kurmamakla birlikte inanç ve ibadet hürriyetini anayasal güvence altına almıştır.^[43]

[39] Başta başkumandanlık olmak üzere çoğu konularda 1876 Anayasası'ndan faydalanma yoluna gidilmiştir. Gözler, 2000, s. 47-48.

[40] Mustafa Görüryılmaz, *Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi*, Işık Yayınları, Ankara 2007, s. 154-157.

[41] 1876, 1921, 1924 ve 1961 Anayasa metinleri ile Anayasalarda yapılan değişiklikler hakkında bkz., Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2006.

[42] Esasen bu hakkın 1856 tarihli Islahat Fermanı ile daha önce gayrimüslimlere tanınmış olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bkz., The Tanzimat, *Secular Reforms in the Ottoman Empire*, faith-matters.org/images/stories/fm.../the_Tanzimat-final-web.pdf, erişim tarihi, 14.07.2014.

[43] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.: Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s.104; s. 663.

B. 1921 ANAYASASI'NDA

1921 Anayasası^[44] olağanüstü yetkilere sahip olan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM), yine olağanüstü koşullarda yürürlüğe koyduğu bir siyasal belgedir. 1921 Anayasası çok kısa bir Anayasa olup, 23 madde ve bir de madde-i münferide'den oluşmaktadır. Ayrıntılı bir şekilde düzenlenmeyen Anayasa'da temel hak ve hürriyetlere ilişkin bir hüküm bulunmadığı gibi, devletin temel organları arasında yer alan yargı organına da yer verilmemiştir. Anayasa'nın yürürlükte olduğu dönemde öncelik yurdun düşman işgalinden kurtarılması olduğu için,^[45] laiklik ile ilgili herhangi bir düzenlemenin bulunmaması doğaldır. Hatta 29 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyetin ilan edilmesi ile sonuçlanan Anayasa değişikliğinin 2. maddesi "Türkiye Devletinin dini, Din'i İslâm'dır. Resmi Lisanı Türkçedir." şeklinde kaleme alınmıştır. 1876 Anayasası'nın 11 ve 18. maddelerinde de yer alan bu düzenleme ile saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilan edilmesi sonucu ortaya çıkabilecek olan muhtemel tepkiler önlenmeye çalışılmıştır.^[46]

III. 1924 ANAYASASI'NDA LAİKLİK

Kurtuluş savaşının kazanılmasından sonra Saltanatın kaldırılarak^[47] cumhuriyetin ilan edilmesi ve Ankara'nın başkent olması gibi köklü yenilikler,^[48] yeni bir anayasanın hazırlanmasını zorunlu hale getirmiştir.^[49] 20 Nisan 1924 yılında yürürlüğe giren yeni Anayasa 105 maddeden meydana gelmiş ve daha sonra çeşitli değişikliklere uğramıştır.^[50]

Bugüne kadar yürürlüğe girmiş Anayasalarımız arasında en uzun ömürlüsü olan 1924 Anayasası, laikliğe uygun olan ve olmayan hükümleri bünyesinde birlikte barındırmıştır. Laiklik ilkesine uygun olmayan ilkeler Anayasa yürürlüğe girdikten sonraki yıllarda değişmiş ve zaman içerisinde kurucu iktidarın laiklik

[44] 1921 Anayasası hakkında bkz., Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

[45] Reşit Gürbüz, Anayasa Hukuku (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku), Turhan Kitabevi, Ankara 2008, s. 37-38.

[46] Hikmet Özdemir, Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 20-21; Emin Memiş, Milli Mücadelenin Hukukileşme Süreci, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 445-446.

[47] Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Doğu Perinçek, Atatürk Din ve Laiklik Üzerine, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

[48] Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Bihterin Vural Dinçkol, Atatürk İlkeleri ve Devrimi, Der Yayınları, İstanbul 2012.

[49] Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, Adam Yayınları, İstanbul 1993, s. 210-229.

[50] 1924 Anayasası'nın geçirdiği değişiklikler için bkz., Kili-Gözübüyük, 2006, s. 125-152.

anlayışıyla örtüşen bir Anayasa oluşmuştur. 1924 Anayasası ile ilgili olarak ilk köklü değişiklik 10 Nisan 1928 yılında gerçekleştirilmiştir.^[51]

1924 Anayasası'nda yapılan ilk önemli değişiklik 10 Nisan 1928 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olduğu ve tek parti olarak Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) iktidarda olduğu bu dönemde yapılan değişikliklerle 2. madde "Türkiye Devletinin dini, Din'i İslâmdır; Resmi dili Türkçe'dir, makarrı Ankara şehridir." şeklinde iken, "Türkiye Devleti'nin resmi Dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir." olarak yeniden düzenlenmiştir. Aynı madde 5 Şubat 1937'de tekrar değiştirilerek, "Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır. Resmi Dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir." haline getirilmiştir. 1945 yılında yapılan yeni bir değişiklik ile de bu madde, "Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimcidir. Devlet Dili Türkçedir. Başkenti Ankara'dır." şeklinde Türkçeleştirilmiştir. Yine 10 Nisan 1928'de yapılan değişiklik ile 16. maddede yer alan ve "Vatan ve Millet'in saâdet ve selâmetine ve Millet'in bilâkayduşart hâkimiyetine muğâyir ve gâye takip etmeyeceğime ve Cumhûriyetin esaslarına sadakatten ayrılmayacağıma vallahi." biçiminde olan milletvekili yemin metnindeki "val-lahi" ibaresi, "nâmûsum üzerine söz veririm." şeklinde değiştirilerek metindeki dinsel içerik çıkarılmıştır. Benzer şekilde cumhurbaşkanının görevine başlarken yaptığı yeminin metni de, "Reisicumhûr sıfatiyle Cumhûriyet'in kanûnlarına ve hâkimiyet-i millîye esâslarına riâyet ve bunların müdâfaa, Türk milletinin saâdetine sâdikâne ve bütün kuvetimle sarf-ı masâü, Türk Devleti'ne teveccüh edecek her tehlikeyi kemâl-i şiddetle men, Türkiye'nin şân ve şerefine vikâye ve ilâya ve deruhde ettiğim vazîfenin icâbâtına hasr-ı nefis etmekten ayrılmayacağıma nâmûsum üzerine söz veririm." şeklinde değiştirilmiştir. 10 Nisan 1928 tarihinde Anayasa'da yapılan bir başka değişiklik de 26. madde üzerindedir. TBMM'nin görevlerinin düzenlendiği bu maddede yer alan "ahkâmı şer'iyenin tenfizi" şeklindeki ifade anılan değişiklik ile kaldırılmış ve TBMM'nin din işlerini düzenleme yetkisi kaldırılmıştır.

1924 Anayasası'nın Türklere ilk kez gerçek anlamda din ve vicdan özgürlüğü tanıdığı ileri sürülebilir. Örneğin Anayasa'nın 75. maddesinde yer alan "Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep tarikat ve felsefi içtihadından dolayı

[51] 10 Nisan 1928 ve 5 Şubat 1937 tarihli değişiklikler Anayasa'nın niteliği ile doğrudan ilgilidir. 10 Ocak 1945 yılında yapılan değişiklik ise sadece dil yönündendir. 1945 yılında öz Türkçecilik akımı doğrultusunda 10 Ocak 1945 tarih ve 4695 sayılı Kanunla, Anayasa'nın anlam ve kavramında bir değişiklik yapılmaksızın Türkçeleştirmeye gidilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisinden (CHP) iktidarı devralan Demokrat Parti (DP) iktidarı döneminde, 24 Aralık 1952 tarih ve 5997 sayılı Kanunla, 1945'te Türkçeleştirilen metin yürürlükten kaldırılarak, 24 Nisan 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilat'ı Esasiye Kanunu, 1945 yılına kadar yapılan beş değişiklik ile birlikte tekrar yürürlüğe konmuştur. Bkz., 3. Tertip Düstur, Cilt: XXXIV, s. 130; Resmi Gazete, 31.12.1952-8297.

muâheze edilemez. Âsâyiş, âdâb-ı muâşeret-i umûmiye ve kavânine mugâyir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir.” şeklindeki düzenleme ile, 88. maddedeki “Türkiye ahâlisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibâriyle (Türk) ıtlak olunur. Türkiye’de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye’de mütemekkin bir ecnebi babanın sulbünden Türkiye’de doğup da memleket dahilinde ikâmûet ve sinn-i rüşde vusûlünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut Vatandaşlık Kanûnu mücibince Türklüğe kabûl olunan herkes Türktür. Türklük sıfatı kanûnen muayyen olan ahvâlde izâa edilir.” şeklindeki düzenlemeler, devletin vatandaşına ırksal ya da dinsel bir pencereden bakmadığının açık kanıtıdır. Yukarıda belirtilen 75. madde, 5 Şubat 1937’de “Hiçbir kimse mensûp olduğu felsefi içtihad, din ve mezhepten dolayı muâheze edilemez. Âsâyiş ve umûmî muâşeret adabına ve kanûnlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dînî âyinler yapılması serbesttir.” şeklinde değişikliğe uğrayarak, din ile vicdan özgürlüğünün sağlanması, din ve devlet işleri ayrımının gerçekleşmesi yolunda önemli bir mesafe daha kat edilmiştir.

IV. 1961 ANAYASASI’NDA LAİKLİK

1950-1960 yılları arasındaki DP yönetimine ve bu dönemde yaşanan siyasal olaylara bir tepki olarak görülen^[52] 1961 Anayasası’nın, sahip olduğumuz en özgürlükçü Anayasa olduğu ileri sürülmüştür. II. Dünya Savaşı sonrası kabul edilen anayasacılık anlayışından izler taşıyan 1961 Anayasası’nın getirdiği hükümlerle, 1924 Anayasası’ndaki laiklik anlayışını tamamladığı söylenebilir. Anayasa’nın, Cumhuriyetin niteliklerinin sayıldığı 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti “İnsan haklarına dayanan, milli demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” şeklinde tanımlanmıştır. Burada laiklik kavramı milli, demokratik ve sosyal hukuk devletinin ayrılmaz bir parçası olarak devletin nitelikleri arasında sayılmaktadır.

1961 Anayasası’nda temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması 11. maddede düzenlenmiştir. 20.09.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla yapılan değişiklikten önce “Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni

[52] Aslında 1961 Anayasası’nın da 1924 Anayasası’na tepki olarak düzenlendiği, aynı tepkinin bu Anayasa’nın 1971 ve 1973 değişiklikleri ile de devam ettiği, 1982 Anayasası’nın da 1961 Anayasası’na tepki olarak düzenlendiği, dolayısıyla çok kullanılan bir deyimle “teпки anayasası” olmanın, 1961 Anayasası’na has bir özellik olmadığı da söylenebilir. Bkz., İsmet Giritli-Jale Sarmaşık, Türk Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, İstanbul 2001, s. 205-206; Şule Özsoy, 1982 Anayasasının Yapım Süreci, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-14; Mustafa Koçak, Batı’da ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi, Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar – Yeni Anlamlar), Seçkin Yayınevi, Ankara 2006, s. 242-246.

sosyal adâlet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz.” şeklindeki 11. madde, anılan değişiklikten sonra “Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, milli güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığının korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz. Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerine veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayrımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz. Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir.” ifadesi ile yeniden biçimlendirilmiş ve din ve mezhep ayrımına dayanılarak Cumhuriyetin kaldırılması taleplerinin önüne geçilmek istenmiştir. Yine Anayasa’nın eşitlik anlayışını yansıttığı 12. maddesi “Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz.” şeklinde kaleme alınmıştır. Bu maddede laiklik, eşitliğin gerçekleşmesinin bir yolu olarak kabul edilmektedir.

1961 Anayasası’nın laiklikle ilgili esas önemli vurgusu, “Düşünce ve İnanç Hak ve Hürriyetleri” başlığı altında, IV. Bölümün vicdan ve din hürriyetini tanımlayan a bendinin 19. maddesinde yapılmıştır. “Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibadetler, dinî ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz, Kimse, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.” şeklinde düzenlenen madde, 1961 Anayasası’nın laiklik anlayışına getirdiği en önemli güvence olarak kabul edilebilir.^[53]

[53] AYM, 1961 Anayasası döneminde, 05.05.1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanununun 43. maddesinin (aile kütüklerinin, ailenin bütün fertlerinin dinini ihtiva etmesi) Anayasa’nın 19. maddesinde düzenlenen inanç hürriyetine aykırı olduğu iddiasıyla önüne gelen bir davada, 43. maddenin zorlayıcı bir hüküm içermemesi, nüfusa kaydolurken kişinin, Anayasa’nın kastettiği anlamda dini inanç ve kanaatlerini değil, sadece dininin ne olduğunu

Anayasa'nın 19. maddesi 20.09.1971 tarih ve 1488 sayılı Kanunla^[54] şu şekilde değiştirilmiştir: “Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan ibâdetler, dinî ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerine açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır ve siyasî partiler Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır.”

Anayasa'nın basın ve yayımla ilgili hükümlerini düzenleyen 22. maddesinin ilk şeklinde laiklik ile ilgili herhangi bir ifade yer almazken, anılan maddede de 1488 sayılı Kanunla değişikliğe gidilmiş ve son fıkrasında şu şekilde bir düzenleme yapılmıştır: “Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergiler, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlakâ, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir.”

Aynı hükümleri düzenleyen 26. maddede de basın dışı haberleşme araçlarından faydalanma hakkına yer verilmiştir. Maddenin ilk şekli şu şekilde kaleme alınmıştır: “Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usulleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşumunu köstekleyici

açıklamasına yol açan bir durumla karşılaşması ve bunun da zorlayıcı bir niteliğe sahip olmadığı gerekçeleriyle anılan maddenin Anayasa’ya aykırı olmadığına karar vermiştir. AYM aynı kararında, “din özgürlüğünün kimi kişilerin iç aleminden taşarak toplumun huzurunu kaçırarak boyutlara ulaşmasına, kamu düzeninin korunması ve işlerliğinin uyum içinde sağlanması düşüncesi izin vermez” gerekçesiyle, ibadet hürriyetinin sınırsız olmadığına, sınırlandırılabilmesine de hükmetmiştir. Bkz., E. 1979/09, K. 1979/44, KT. 27.11.1979. Biz ilk gerekçeye katılmıyoruz. Çünkü 05.05.1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanununun ek 3. maddesi uyarınca beyanda bulunmayan kişiler, 765 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 528. maddesi uyarınca ceza yaptırımı ile karşı karşıya kalabilmektedirler. AHİM ise, Türkiye aleyhinde verdiği kararında, nüfus cüzdanında kişinin dini mensubiyetini belirtmesi zorunluluğunun, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) 9. maddesini ihlal ettiğine karar vermiştir. Bkz., Işık V. TUR, Nr. 219/24/05.

[54] Bkz., 22.09.1971 tarih ve 13964 sayılı Resmi Gazete.

kayıtlamalar koyamaz.” 1488 sayılı Kanunla bu maddede de değişiklik yapılmış ve söz konusu madde “Kişiler ve siyasî partiler, kamu tüzel kişileri elindeki basın dışı haberleşme ve yayın araçlarından faydalanma hakkına sahiptir. Bu faydalanmanın şartları ve usûlleri, demokratik esaslara ve hakkaniyet ölçülerine uygun olarak kanunla düzenlenir. Kanun, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan milli, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, milli güvenliğin ve genel ahlâkın korunması halleri dışında kalan bir sebebe dayanarak halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşumunu engelleyici kayıtlar koyamaz.” şeklinde yeniden düzenlenmiştir.

1961 Anayasası'nın 57. maddesindeki “Siyasi Partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır...” şeklindeki düzenleme ile siyasi parti tüzüklerinin, programlarının ve faaliyetlerinin laikliğe aykırı olamayacağı vurgulanarak, buna uymayan siyasi partilerin AYM tarafından kapatılabileceği belirtilmiştir.

Anayasa hem milletvekillerinin hem de cumhurbaşkanının yemin metinlerinde laikliğe vurgu yapmıştır. Milletvekillerinin yeminleri düzenleyen 77. madde “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, görevlerine başlarken şöyle and içerler: Devletin bağımsızlığını, vatanın ve milletin bütünlüğünü koruyacağıma, milletin kayıtsız şartsız egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine bağlı kalacağıma ve halkın mutluluğu için çalışacağıma namusum üzerine söz veririm.” şeklindedir. Aynı doğrultuda cumhurbaşkanının yemini düzenleyen 96. madde de “Cumhurbaşkanı, görevine başlarken Türkiye Büyük Millet Meclisi önünde şöyle and içer: Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Türk Devletin bağımsızlığına, vatanın ve Millet bütünlüğüne yönelecek her tehlikeye karşı koyacağıma; Millet bütünlüğünü ve Anayasa'yı sayacağıma ve savunacağıma; insan haklarına dayanan demokrasi ve hukuk devleti ilkelerinden ve tarafsızlıktan ayrılmayacağıma; Türkiye Cumhuriyetinin şan ve şerefini koruyup yüceltmek ve üzerime aldığım görevi yerine getirmek için bütün gücümle ve varlığımla çalışacağıma namusum üzerine söz veririm.” şeklinde kaleme alınmıştır.

Radyo ve televizyonun idaresi ve haber ajanslarının çalışmalarını düzenleyen Anayasa'nın 121. maddesinin ilk halinde laiklik ilkesi ile ilgili herhangi bir ifade bulunmazken, 1488 sayılı Yasayla yapılan değişiklik ile anılan maddenin 3. fıkrası “Haber ve programların seçilmesinde, işlenmesinde ve sunulmasında ve kültür ve eğitime yardımcı görevinin yerine getirilmesinde Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan milli, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, milli güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması,

haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir.” haline getirilerek, laikliğin basın için bağlayıcı ilkelerden birisi olduğu kabul edilmiştir.

Anayasa'nın dördüncü kısmında çeşitli hükümler başlığı altında yapılan düzenlemenin 153. maddesinde, devrim kanunlarının korunması ile ilgili olarak hüküm altına alınan “*Bu Anayasanın hiçbir hükmü Türk toplumunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacına güden aşağıda gösterilen Devrim Kanunlarının, bu Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin Anayasaya aykırı olduğu şeklinde açıklanamaz ve yorumlanamaz:*

1. 3 Mart 1940 tarihli ve 430 sayılı *Tevhid-i Tedrisat Kanunu;*
2. 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı *Şapka İktisâsı hakkında Kanun;*
3. 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı *Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına dair Kanun;*
4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı *Türk Kanunu Medenîsiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru tarafından yapılacağına dair medenî nikah esası ile aynı Kanununun 110'uncu maddesi hükmü;*

5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı *Beynelmilel Erkamın Kabûlu hakkında Kanun;*

6. 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı *Türk Harflerinin Kâbul ve Tatbiki hakkında Kanun;*

7. 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı *Efendi, Bey, Paşa gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun;*

8. 3 Kânunehvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı *Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine dair Kanun*” şeklindeki düzenleme ile laiklikle de ilgisi bulunan Cumhuriyetin temel değerleri koruma altına alınmaya çalışılmıştır.^[55]

1961 Anayasası'nın 154. maddesinde yer alan “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.” şeklindeki düzenleme ile Diyanet İşleri Başkanlığı^[56] (DİB) genel idare içine sokulmuş ve yetkilerinin de özel kanunla belirlenmesi esası kabul edilmiştir.^[57]

[55] Önceden de ifade edildiği gibi, bir tepki Anayasası olan 1961 Anayasası'nın 153. maddesi ile, DP dönemine dönük mesajlar verilmeye çalışıldığı söylenebilir.

[56] Tekrardan kaçınılmak amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) üzerinde, çalışmanın 1982 Anayasası'na ilişkin bölümünde daha ayrıntılı durulacaktır.

[57] AYM, 1961 Anayasası döneminde önüne gelen bir davada DİB ile ilgili olarak düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır. “Hristiyan dininin taşıdığı özelliğe göre din ve devlet işlerinin birbirine karışmaması esasının, kilisenin bağımsızlığı biçiminde manalandırılmasında bir sakınca görülmemiştir. Çünkü, Batı devletlerinde dinin kötüye kullanılması ve sömürülmesi bizdeki şekilde bir sonuç doğurmadığından din ve devlet işlerinin birbirine karışmaması yönünden kabul edilen kilisenin bağımsızlığı durumu, devlet düzeni bakımından bir tehlike göstermemektedir. Oysa İslamlık bireylerin yalnız vicdanlarına ilişkin olan dini inanç bölümünü düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda bütün toplum ilişkilerini, devlet

Bu açıklamalar bize 1961 Anayasası'nda laiklik ilkesine önem verildiğini, devlet ve toplum hayatının bu doğrultuda güvence altına alınmaya çalışıldığını göstermektedir.

V. 1982 ANAYASASI'NDA LAİKLİK

Kimi yazarlar 1961 Anayasası'na tepki olarak hazırlanan 1982 Anayasası'nın, bir öncekinin aksine daha kısıtlayıcı niteliğe sahip olduğunu iddia etseler de,^[58] 1982 Anayasası'nda laiklik konusunda, 1961 Anayasası'nda kabul edilen değerlerin korunmaya çalışıldığı söylenebilir. Öncelikle 1982 Anayasası'nda Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâplarının özel bir yeri vardır. Anayasa sık sık cumhuriyetin laik niteliğine atıfta bulunmakta ve "laik cumhuriyetin", Türkiye'nin en önemli unsurlarından birisi olduğunun altını çizmektedir. 1982 Anayasası'nda laiklik ilkesine Anayasa'nın başlangıç kısmında, 2., 4., 13., 14., 24., 15., 42., 58., 68., 81., 103., 136., ve 174. maddelerinde yer verilmiş ve anılan ilke, AYM'nin çok önemli ve kamuoyunda ses getiren kararlarına konu olmuştur.

1982 Anayasası'nın başlangıç kısmı 03.10 2001 tarih ve 4709 sayılı Kanunla^[59] değiştirilmiş ve Anayasa'ya "Hiçbir faaliyetin Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türk'lüğün tarihi ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı" şeklinde bir paragraf eklenmiştir. Anayasa'nın başlangıç laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal sayılan din duygularının, devlet işlerine ve politikaya karıştırılmasını yasaklamaktadır. Anayasa, bireysel-vidani bir mesele olmak ve devlet işlerine, kamusal hayata karıştırılmamak kaydıyla din duygularını kutsal saymaktadır.

Cumhuriyetin niteliklerinin sayıldığı 2. madde "Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk Milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere

faaliyetlerini ve hukuku da tanzim etmiştir... Böyle bir tutumun ve sınırsız, denetimsiz bir din hürriyeti ve bağımsız bir dini örgütlenme anlayışının ülkemiz için pek ağır tehlikelerle yüklü olduğu uzak ve yakın tecrübelerle anlaşılmıştır... Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasa'da yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının... birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla gereksinimlerin doğurduğu bir zorunluluk olduğunda kuşku yoktur." Bkz., E. 1970/53, K. 1971/76, KT. 21.10.1971.

[58] 1982 Anayasası'nın insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti idealleriyle bağdaşmayan bir felsefeye dayandığı sıklıkla ileri sürülmüştür. Bkz., Mustafa Erdoğan, "1982 Anayasasında Din Özgürlüğü", Liberal Düşünce, S. 18, Bahar 2000, Ankara, s. 109-117. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Bülent Tanör, İki Anayasa (1961-1982), Beta Yayınları, İstanbul 1986.

[59] Bkz., 17.10.2001 tarih ve 24556 mükerrer sayılı Resmi Gazete.

dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” şeklinde kaleme alınarak, laiklik aynen 1961 Anayasası’nda olduğu gibi Cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılmıştır. Anayasa’nın değiştirilemeyecek hükümlerinin yer aldığı 4. maddesindeki “Anayasanın 1 inci maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2 nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3 üncü maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.” şeklindeki hüküm ile de laiklik, Anayasa’nın korunan değerleri arasında kabul edilmiştir.^[60]

Anayasa’da kanun önünde eşitlik ilkesinin düzenlendiği 10. maddenin 1. fıkrasındaki “Herkes dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.” şeklindeki düzenleme ile 1961 Anayasası’ndaki durum aynen muhafaza edilmiştir

[60] AYM’nin laiklik konusunda verdiği en önemli kararlarından birisi de, kamuoyunda “türban kararı” olarak bilinen, yükseköğretim kurumlarında öğrencilerin türban takabilmesine izin vermeye yönelik, Anayasa’nın 10 ve 42. maddelerinde yapılan değişikliklerin Anayasa’ya aykırı bulunarak iptal edilmesine ilişkin karardır. Anayasa’nın 10. maddesinin son fıkrasına “... ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanmasında” ibaresini, 42. maddesine “Kanunda açıkça yazılı olmayan herhangi bir sebeple kimse yüksek öğrenim hakkından mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının sınırları kanunla belirlenir” fıkrasını ekleyen değişikliğin Cumhurbaşkanı tarafından yayımlanması üzerine, bazı siyasî parti milletvekilleri AYM’ye Anayasa değişikliğinin “iptali veya yok hükmünde kabul edilmesi ve yürürlüğün durdurulması” için başvuruda bulunmuştur. Davayı kabul eden AYM, 05.06.2008 tarihinde yürürlüğün durdurulması kararı vermiş ve “9 Şubat 2008 günlü 5375 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın bazı maddelerinde değişiklik yapılmasına dair Kanun’un 1. ve 2. maddeleri, Anayasa’nın 2, 4 ve 148. maddeleri gözetilerek iptal edilmiştir. Ayrıca yürürlüğü de durdurulmuştur.” açıklamasını yaparak, kararında Anayasa’nın değiştirilemez maddelerine ve AYM’nin görev ve yetkilerine atıfta bulunmuştur. Bkz., <http://ntvmsnbc.com/news/449024.asp>, erişim tarihi, 07.07.2014. AYM, türban konusu ile ilgili bu kararı kamuoyunda tepkilere neden olmuştur. AYM’ye yöneltilen en temel eleştiri Mahkemenin yetkilerini aştığı, TBMM’nin dolayısıyla halkın iradesine sınırlamalar getirerek kendini yasama organı yerine koyduğu ve yetki gaspına yol açtığı yönündedir. Bilindiği üzere Anayasa’nın 148. maddesi uyarınca, Yüksek Mahkeme, Anayasa değişikliklerini ancak şekil şartları, yani teklif, oylama çoğunluğuna ve ivedilikle görüşülemeyeceği şartlarına uyulup uyulmadığı hususları yönünden inceleyebilmekte, değişikliğin temel içeriğine, esasına ve konusuna girememektedir. Ancak AYM söz konusu değişikliği, 4. madde uyarınca “değiştirilmesi teklif dahi edilemeyen” maddeler içerisinde yer alan, 2. maddede Cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılan laiklik ilkesi açısından ele almış, şekil kuralından hareket ederek, Cumhuriyetin temel felsefesi ile ilgili konularda esastan inceleme yapabileceğine, aksi halin kabulünün, Anayasanın 4. maddesinde belirtilen yasağa aykırı yasama işlemlerinin yaptırımsız bırakmak anlamına geleceğini, ağır ve açık bir yetki tecavüzü ile yok hükmünde bir yasama işleminin yürürlükte kalmasını sağlayacağını, Cumhuriyet Anayasası’nın ilk üç maddesinde belirtilen niteliklerin güvencesiz kalacağına hükmetmiştir. Ayrıca AYM anılan yürürlüğü durdurma ve iptal kararında önceki kararlarına da atıfta bulunarak, laikliğin çağdaş toplumlar için olan önemine vurgu yapmış, dinin, din duygularının veya dince kutsal sayılan şeylerin istismar edilmek veya başkaları üzerinde baskı yapmak suretiyle kullanılmasına Anayasa’nın izin vermediğine değinmiştir. Bkz., E. 2008/16, K. 2008/116, KT. 05.06.2008.

ve bu tutum da, AYM'nin önemli kararlarından birisine daha konu olmuştur.^[61] Anılan maddenin 3. fıkrasında da “Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz.” hükmü ile Devlet organlarının din ve inanç ayrımı gözetmeksizin herkese eşit mesafede durması gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Anayasa'nın temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasını düzenleyen ve 4709 sayılı Kanunla değiştirilen 13. maddesi “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” şeklinde kaleme alınarak, laiklik ilkesi sınırlamanın bir ölçüsü olarak ortaya konmuştur. Aynı doğrultuda, 4709 sayılı Kanunla değişik 14. maddenin ilk fıkrası “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.” şeklindedir.^[62] Anılan maddeye göre, temel hakkını kullanan bir kişi, din veya mezhebe dayanan bir devlet düzeni kurmak istediği takdirde hakkını kötüye kullanıyor olacaktır. Dolayısıyla bu doğrultuda, sivil ve kamusal hayatta ortaya çıkan dini saikli eylemler yasal şartların oluşması halinde yasadışı sayılıp cezalandırılabilir.

Temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının durdurulmasını düzenleyen 15. maddede de laikliğe vurgu yapılmıştır. Anılan maddenin ilk fıkrasında, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının durdurulması şekli belirtildikten sonra,

[61] AYM, semavi dinlerin mensuplarına diğer dinlerin mensuplarına nazaran daha geniş bir hukuki koruma getiren 9 Ocak 1986 tarih ve 3255 sayılı Kanun'un bazı maddelerine iptal ederken şu gerekçeye dayanmıştır. “Laik bir toplumda din ya da mezhep farklılığı kişiler arasında hiçbir ayrıma neden olmaz. Devletin kendisine ait bulunan cezalandırma hakkını kullanırken bireyler arasında inançlarına göre ayırım gözetmemesi gerekir... 3255 sayılı Yasayla getirilen yeni düzenlemenin semavi dinler ve bunların mensuplarıyla semavi olmayan dinler ve bunların mensupları arasında ayırım gözettiği açık ve seçiktir... Ülkemizde kimi din ve inançların cemaatleşme safhasına henüz gelememiş olduğu gibi bir mülhaza ile dinler ve inançlar arasında ayırım yapılmasını haklı bir nedene dayandırmak mümkün değildir. Yasakoyucunun benzer durumlara benzer çözümler getirmesi asıldır... bu itibarla 3255 sayılı Yasanın öngördüğü yeni düzenleme Anayasanın 10. maddesinde ifadesini bulan yasa önünde eşitlik ilkesine aykırı düşmektedir.” Bkz., E. 1986/11, K. 1986/26, KT. 04.11.1986.

[62] Aslında AYM, 1982 Anayasası döneminde verdiği kararlarında, aynen 1961 Anayasası döneminde olduğu gibi ibadet hürriyetinin sınırlandırılabilirliği görüşünü sürdürmüş ve yine yukarıda belirtilen kararında, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda kabul edilmiş laiklik ilkesinin esaslarından birisinin “dinin bir bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama” olduğuna değinmiştir. Bkz., E. 1986/11, K. 1986/26, KT. 04.11.1986.

07.05.2004 tarih ve 5170 sayılı Kanunla^[63] değişik 2. fıkrasında, “Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.” şeklindeki düzenleme ile din ve vicdan özgürlüğü temel hak ve özgürlüklerin korunmasında temel değerler arasında kabul edilmiştir.

1982 Anayasası’nın laiklikle ilgili ve AYM’nin de kararlarına konu olan en önemli maddelerinden birisi de 24. maddede yer alan düzenlemedir. Maddenin ilk ve 3. fıkralarında “Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.” şeklindeki düzenlemeler ile din ve vicdan hürriyeti güvence altına alınmıştır.^[64] Yine 4. fıkrada yer alan “Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerinde kanunî temsilcilerinin talebine bağlıdır.”^[65] şeklindeki düzenleme, hem laik olan hem de kendilerini laik olarak görmediklerini ifade eden kesimlerce eleştirilmektedir.^[66] Bu düzenleme ile laik bir devlette olmaması gereken zorunlu din eğitimi bir anayasal emir haline getirilmektedir. Anılan maddenin son fıkrasında yer alan “Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz

[63] Bkz., 22.05.2004 tarih ve 25469 sayılı Resmi Gazete.

[64] AYM, laik devlette herkesin dinini seçmekte ve inançlarını açığa vurabilmekte, tanınmış olan din ve vicdan özgürlüğünün sınırları içerisinde kalma şartıyla serbest olduğu üzerinde özellikle durmuştur. AYM’ye göre hiçbir dine itikadı olmayanlar için de durum aynıdır; laik bir toplumda herkes istediği dine veya inanca sahip olabilir. Bu husus yasa koyucunun her türlü etki ve müdahalesi dışındadır. Yüksek Mahkeme bir kararında semavi olmayan dinlere inananların inanç hürriyetlerinin de anayasal konuma altında olduğunu belirtmiştir. Bkz., AYM E. 1986/11, K. 1986/26, KT. 04.11.1986. AYM, 05.05.1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanununun, Anayasa’nın 24. maddesine aykırı olduğu iddiasıyla önüne gelen iptal davasında, yine 1961 Anayasası’nın yürürlükte olduğu önceki kararında belirttiği gerekçelerle (53 numaralı dipnot), Anayasa’ya aykırılık iddiasının reddine karar vermiştir. Bkz., E. 1995/17, K. 1995/16, KT. 21. 06.1995.

[65] Yukarıda da değinildiği üzere AYM’ye göre, dini eğitimin laik devlet anlayışına uygun şekilde yapılması gerekmektedir. Tüm devlet kuruluşlarında ve işlemlerinde olduğu gibi öğretim ve eğitimin her düzeyinde laiklik ilkesine özenle uyulmalıdır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu da bu gereğin belgesidir. Bkz., AYM, E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 07.03.1989; E. 1990/36, K. 1991/8/, KT. 09.04.1991.

[66] Ömer Çaha, Açık Toplum Yazıları, Liberte Yayınları, Ankara 2004, s. 147-148; Adnan Küçük, 2012, s. 46-49.

sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.” şeklindeki düzenleme ise eleştirileri ve boyutlarını daha da artırmaktadır.^[67]

Aslında din özgürlüğü açısından, Anayasa'nın 24. maddesinin 14. madde ile aynı mantığa dayandığı söylenebilir. Anılan maddenin 5. fıkrası uyarınca politikacılar ve siyasi partiler, siyasi faaliyetlerini yürütürken, dini inanç veya görüşlere istismar edecek şekilde atıfta bulunamayacaklardır. Kamusal ve siyasal söylemde dine dayalı atıflar siyasi nüfus sağlama amacıyla kötüye kullanılmayacaktır. Daha yakında incelendiğinde, 24. maddedeki hükmün, devlet

[67] AYM, “yüksek öğretim kurumlarında... dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir” hükmünü getiren 10.12.1988 tarih ve 3511 sayılı Kanununun Anayasa'nın 2, 10, 24 ve 174. maddelerine aykırı olduğu iddiasıyla önüne gelen ve yine kamuoyunda türban kararı olarak isimlendirilen bir davada, laik bir devlette dinsel kaynaklı hukuk kuralı olamayacağına hükmederek şu gerekçeye dayanmıştır. “Laik devlette kutsal din duyguları... hukuksal düzenlemelere kesinlikle karıştırılmamaz. Bu tür düzenlemeler, dinsel gerekler ve düşünceler ile değil, bilimsel verilerden yararlanılarak kişi ve toplum gereksinimlerine göre yapılır... İncelenen kural, kamu kuruluşlarından sayılan yükseköğretim kurumlarındaki bayanların giyimlerini düzenlerken, dinsel gerekler uygunluğu nasıl olursa olsun, başörtüsü kullanımına dinsel inançları nedeniyle geçerlilik tanımakta, kamu hukuku alanındaki bir düzenlemeyi dinsel esaslara dayandırmak suretiyle lâiklik ilkesine aykırılık oluşturmuştur... Din kurallarına göre yapılan düzenlemeler hukuksal nitelik taşımaz. Din kurallarının kaynağı Tanrı'dır. Hukukun kaynağı ise hukuku yaratan istenç olarak kendi ulusunun istencidir. ... Hukuk düzeni, dinsel düzeni dışarıda bırakan, varlığını hukuktan alıp hukukla sürdüren devlettir. . . Yasalar dine dayanamaz ve bağlanamaz.” AYM'si anılan kararında, laikliği bir ideoloji olarak tanımlamış ve hukuk devletinin, hukukun üstünlüğü ilkelerinin güçlerini laiklikten aldığı, Türk devriminin laiklikle anlam kazandığı, bu ilkenin Anayasa'dan çıkarılmasının imkânsız olduğu, Devlete egemen ve etkin gücün dinsel kurallar değil, akıl ve bilim olduğu, dinin devlet işlerinde söz sahibi ve çağdaş değerlerle hukukun yerine geçerek yasal düzenlemelerin kaynağı ve dayanağı olamayacağı üzerinde durmuştur. Bkz., AYM, E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 07.03.1989. Bu karar üzerinden fazla bir süre geçmeden ve bu kez 25.10.1990 tarihli, 3670 sayılı Yasa ile Yüksek Öğretim Kurulu Kanunu'na eklenen “Yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydı ile yükseköğretim kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir.” şeklindeki düzenleme yine Yüksek Mahkeme'nin önüne gelmiştir. AYM bu kararında 1989 tarihli önceki kararına atıfta bulunarak “laiklik ilkesi gereği kutsal din duygularının Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağını, derslere çağdaş görünüme aykırı giysi ve örtülerle girmenin özgürlük ve özerklikle ilgisi olmadığı gibi, devletin düzeni sağlayacak kurallar getirmesi de, özgürlük ve özerkliğe aykırı değildir.” vurgusunu yaptıktan sonra, “yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydı ile” ibaresinin en üst düzeydeki kanun olan Anayasa'ya aykırı olmamak kaydı şeklinde algılanması gerektiğine hükmeden Mahkeme kanun değişikliğine ilişkin metnin Anayasa'ya aykırı olmadığına karar vermiştir. Bkz., E. 1990/36, K. 1991/8, KT. 09/04/1991. AYM'nin bu kararı “yorumlu red” kararı olarak nitelendirilmiştir. Bkz., S. Alp Limoncuoğlu, “‘Türban Sorunu’ nun Hukuksal Boyutu Anayasal Değişiklik Çözüm Olur mu?”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, S.75, Y.2008, s. 138-163. AİHM de, türbanın üniversitelerde yasaklanmasını AİHS'ye uygun bulmuş (AİHM, 10.11.2005, Şahin V. TUR, Nr. 44774/98, prg. 78.), beden eğitimi dersinde türbanını çıkarmak istemeyen öğrencinin okuldan atılmasının da bir hak ihlaliye yol açmadığına karar vermiştir. Bkz; AİHM, 04.12.2008, Dorgu V, FRA, Nr, 27058/05.

düzenini dini normlara dayandırmayı ve her ne suretle olursa olsun, dini veya dini duyguları istismar etmeyi, kötüye kullanmayı yasakladığı anlaşılmaktadır. Yani, temel özgürlüklerin anılan biçimde kötüye kullanımı hukuk tarafından korunma görmeyecektir. Burada siyasi aktörlerin, hangi görüşten olursa olsunlar, seçmenlerini motive etmek ve harekete geçirmek amacıyla paylaştıkları kavram ve fikirler ise haliyle uygulamada sorun yaratabilecektir.^[68] 24. maddede kullanılan “kişisel çıkar” ibaresi ile yasağın sadece siyasi özgürlükler için değil, kamusal hayata dönük sivil özgürlükleri de (toplanma, dernek kurma...vb.) kapsadığını kabul etmek gerekir.

Aslında 24. madde üzerindeki tartışma daha çok, düşünce ile din ve vicdan özgürlüğü alanında bir yasaklama alanı getirilip getirilmediğine ilişkin olup, karşımıza iki temel görüş çıkmaktadır.^[69] Birinci görüşe göre madde hükmü özgürlük alanını daraltmaktadır.^[70] Anılan hükme yönelik 2. temel görüş ise maddenin öngördüğü yasağın özgürlük alanına bir sınırlama getirmediği yönündedir. Burada yasaklanan, bir hak veya özgürlüğün kötüye kullanılmasıdır.^[71] Kanaatimizce madde metni ile vicdan özgürlüğü, dini inanç özgürlüğü ve dini eğitim alabilme özgürlüğü güvence altına alınmakta, bu sayede nüfus ve çıkar sağlama amacıyla din sömürsünün önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Yani Anayasa'nın 24. maddesi ile din ve vicdan özgürlüğü bazı kayıtlarla tanınmakta, din özgürlüğünün “hakkın kötüye kullanımı” biçiminde olmaması gerektiğinin altı çizilmektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki Ülkemizde İslam Dini, halkı siyasal ve hatta ulusal çıkarlar doğrultusunda harekete geçirmenin temel dayanağı ve meşruluğu olarak kullanılabilir. Dolayısıyla, dinin kamusal ve siyasal meseleler dışında tutulması fiilen mümkün olamamaktadır.

Göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus da Anayasa'nın 24. maddesinin 4. fıkrasında düzenlenen eğitim-öğretim hakkıyla ilgili olan, devletin gözetim ve denetimi altında yapılan zorunlu din kültürü öğretimidir. Bu maddenin pratikteki bir anlamı da, Türkiye'de özel din kurumlarına yer olmadığıdır. Dinsel eğitim alma zorunluluğunun,^[72] dinsel referansı eğitim

[68] İleride kısaca değinileceği üzere, politikacıların bazı söylemleri AYM'nin siyasi parti kapatma davalarına konu olmuştur.

[69] Bu yöndeki tasnif için bkz., Bülent Tanör, “24. Madde Konusunda Açıklığa İhtiyaç Var”, *Yeni Yüzyıl*, 22. 06. 1995.

[70] Anayasa'nın 24. maddesinin son fıkrası, Anayasa'nın 14. maddesinde yer alan temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasını yasaklayan, daha genel nitelikli hükme paraleldir ve bu sebeple de bir yasaklama sebebidir. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara 2013, s. 8; Yine Anayasa'nın 24. maddesi, 2, 12, 13, 14, 26, 38, 68. maddeleriyle birlikte ele alındığında, Anayasa'nın teokratik düşüncüyü reddettiği anlamı çıkmaktadır. Bkz., Hafızoğulları, 1997, s. 242-243.

[71] Kanadoğlu, 2013, s. 371.

[72] 1982 Anayasası'nı hazırlayan Danışma Meclisi, anarşi ortamının gelişmesinin sebeplerinden birisi olarak din ve ahlak eğitimi almamış olan gençleri göstermiştir. Bkz., Şule Özsoy,

sistemine dâhil etmesi sebebiyle laiklik ilkesine aykırılık oluşturulduğu ileri sürülmektedir.^[73]

Anayasa'nın 42. maddesinin 3. fıkrasındaki "Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz." şeklindeki düzenlemede ve yine, 58. maddesinin 1. fıkrasındaki "Devlet, istiklâl ve Cumhuriyetimizin emanet edildiği gençlerin müsbet ilmin ışığında, Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaç edinen görüşlere karşı yetiştirme ve gelişmelerini sağlayıcı tedbirler alır." şeklindeki düzenlemede laikliğe dolaylı olarak vurgu yapılmaktadır.

1982 Anayasası'nın siyasi parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma ile ilgili 68. maddesinin 4. fıkrasında yer alan "Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez." şeklindeki düzenleme, laiklik açısından siyasi partilerin faaliyetlerine yönelik ciddi bir güvence oluşturmaktadır.^[74] Nitekim bu maddeyi izleyen 69. maddenin 5. fıkrası uyarınca yasağa aykırı hareket eden siyasi partiler AYM'ce kapatılacaktır. Burada doğrudan doğruya siyasi faaliyetle ilgili ve laik cumhuriyetin korunması amaçlı bir kısıtlama yer almaktadır. 68. maddede işaret edilen "lâik Cumhuriyet ilkeleri" formülü Anayasa'nın anlatım biçimi olduğu için, herhangi bir şekilde laiklik anlayışına aykırı amaçlar güden bir parti, laiklik karşısı sayılarak kapatılma tehdidi altında kalabilecektir.

1982 Anayasası'nın Yapım Süreci, On İki Levha Yayınları, İstanbul 2010, s. 94-95.

[73] AİHM'nin din eğitimine ilişkin 2007 tarihli kararında, uygulanmakta olan din kültürü derslerinin Sözleşme'yi ihlal ettiğine hükmetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Korkut Kanadoğlu, "Din ve Vicdan Özgürlüğü", TED Ankara Koleji Mezunları Derneği, Anayasa Taslağı Sempozyumu, Ankara 2008, s. 69-72. Danıştayın aynı görüşteki kararı için bkz., Danıştay 8. Daire, E. 2006/4107, K. 2007/7481, KT. 28.12.2007.

[74] AYM, bazı kapatma davalarında, siyasi partilerin faaliyetlerinde laiklik ilkesine uygun davranmak zorunda olduklarını özellikle belirtmiştir. Bkz., AYM, E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983; E. 1997/1, K. 1998/1, KT. 16.01.1998; E. 1999/2, K. 2001/2, KT. 22.06.2001. AYM, anılan kararlarında özetle, Atatürk devrimlerinin hareket noktasında laiklik ilkesinin yattığını ve devrimlerin temel taşı bu ilkenin oluşturduğunu, laiklik ilkesi açısından verilecek en küçük bir ödünün, Atatürk devrimlerini yörüngesinden saptırarak yok olması sonucunu doğurabileceğini, bu nedenle hiçbir düşünce ve mülahazanın Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğin karşısında koruma göremeyeceğini ve laiklik ilkesi gereği kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağını beyan ederek, Atatürk devrimleri ile laikliğin birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini vurgulamıştır. Bkz., Zafer Kanbur, Anayasa Mahkemesi'ne Göre Laiklik, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003, s. 90.

1982 Anayasası'nın milletvekillerinin and içmelerini düzenleyen 81. maddesindeki "Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma; hukukun üstünlüğüne, demokratik ve lâik Cumhuriyete ve Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlı kalacağıma; toplumun huzur ve refahı, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerden yararlanması ülküsünden ve Anayasaya sadakatten ayrılmayacağıma; büyük Türk Milleti önünde namusum ve şerefim üzerine and içerim." şeklindeki düzenleme ile milletvekillerinin ettikleri yeminlerde laiklik ilkesine bağlı kalmaları gerektiği belirtilmektedir. 1982 Anayasası'nın, cumhurbaşkanının görevine başlarken içeceği anda ilişkin 103. maddesi ise 1961 Anayasası'ndaki düzenlemeden farklı olarak "Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Devletin varlığı ve bağımsızlığını, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milletin kayıtsız ve şartsız egemenliğini koruyacağıma, Anayasaya, hukukun üstünlüğüne, demokrasiye Atatürk ilke ve inkılaplarına ve lâik Cumhuriyet ilkesine bağlı kalacağıma, milletin huzur ve refahı, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde herkesin insan haklarından ve temel hürriyetlerinden yararlanması ülküsünden ayrılmayacağıma, Türkiye Cumhuriyetinin şan ve şerefini korumak, yüceltmek ve üzerime aldığım görevi tarafsızlıkla yerine getirmek için bütün gücümle çalışacağıma Büyük Türk Milleti ve tarih huzurunda namusum ve şerefim üzerine and içerim." şeklindedir. Hatırlanacağı üzere 1961 Anayasası'nın cumhurbaşkanı yemin metninde laiklikle ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

Anayasa'nın 136. maddesinde ise Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) düzenlenmiştir. "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir." şeklinde kaleme alınan bu madde de, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak laiklik ilkesine değinilmektedir. DİB, İslam Dini'nin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmekle görevli olan bir kuruluştur.^[75] DİB kuruluşundan bu yana birçok tartışmanın merkezinde yer almıştır.^[76] Anayasa'nın bu düzenlemesi ile İslam Dini'ni ulusal bütünleşmenin bir aracı olarak gördüğü söylenebilir. Kurumsal olarak değerlendirildiğinde DİB'nin eski Şeyhülislam Kurumu'nun

[75] Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, md. 1, 02.07.1965 tarih ve 12038 sayılı Resmi Gazete.

[76] Bu konuda yapılmış ve istatistiksel veriler de içeren bir araştırma için bkz., Şuayip Özdemir-İsmail Arıcı, "Alevilerin Cem Evleri ve Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Görüşleri (Malatya Örneği)", <http://www.turkishstudies.net/Makaleler/123119>, erişim tarihi, 23.01.2014.

bugünkü muadili olduğu da düşünülebilir.^[77] Laik bir devlette din kurumları ile devlet kurumlarının birbirlerinden ayrı olmaları gerektiğine çalışmanın başlangıç kısmında değinmiştik. Ülkemizde DİB bu genel kabulü bozmaktadır.^[78] 1982 Anayasası'na göre DİB genel idare içerisinde yer almaktadır ve merkezi idarenin hiyerarşik denetimine tabidir. Teşkilatı yönünden Başbakanlığa bağlı olan Kurum, din hizmetlerinin yürütülmesi görevini üstlenmiştir. Ülkemizdeki tüm resmi imamlar ve din adamları DİB'ye bağlıdır. DİB'nin merkezi idarenin denetimine bağlı olmasından dolayı, yaptığı işlemler merkezi idare tarafından denetlenebilmekte, bu denetim sonucuna göre kurumun yaptığı işlemler iptal edilebilmekte veya değiştirilebilmektedir. Bu durum da, Kurumun çeşitli dini meselelerde görüş bildirirken, bağımsız hareket edip etmediği yönünde şüphelerin oluşmasına yol açabilmektedir.

DİB'nin din hizmetleri ile ilgili faaliyetlerinde karşısında farklı kişiler, sosyal, ekonomik düşünce ve anlayışa sahip insanlar vardır. Ancak Başkanlığın, din hizmetlerini yerine getirirken, toplumun her kesimini ne oranda göz önünde tuttuğu ve yine buna yönelik olarak getirilen eleştirileri ne oranda dikkate aldığı tartışma konusudur. 1945'lere kadar Kemalist laiklik anlayışını topluma benimsetici bir görev üstlenen DİB'nin, 1980'lerden sonra İslam Dini'ni yayan bir kurum haline geldiği ileri sürülmüştür.^[79] Siyaseti laikleştirmek isteyen Cumhuriyet kurucuları, devletin gelişmesi ile birlikte din ile siyasetin de birlikte güçleneceğini tahmin edememişlerdir.^[80] Buna rağmen Kuruma ilişkin bugünkü sorunların anayasal statüden değil, çoğunlukla uygulamadan kaynaklandığı söylenebilir. Dini yaymanın ve dincileşmenin aracı olmak yerine, laikliğin aracı bir kurumu olmak kaydıyla DİB, Türk laiklik anlayışının kendine özgü niteliklerinden birisi olarak kabul edilebilir. 1982 Anayasası'nı hazırlayan kurucu irade, Türkiye'deki tarihsel ve toplumsal dinamikleri de göz önünde bulundurarak farklı tercihlerin kabulüne olanak tanımıştır. Dinin özerk bir biçimde yapılanmasına izin vermemiş, DİB aracılığı ile din hizmetlerini karşılamaya çalışmıştır. Bu sayede dinsel faaliyetler kontrol altında tutularak, din kurumunun toplumsal ve siyasal bir güç olarak kamusal alana girmesi önlenmek istenmiş ve en önemlisi DİB'nin laiklik ilkesi doğrultusunda faaliyet göstermesine yönelik gayret sarfedilmiştir.

[77] Hasan Saim Vural, Türkiye'de Din Özgürlüğü'ne İlişkin Anayasal Güvence, Seçkin Yayınları, Ankara 2013, s. 33.

[78] Ancak AYM, 1961 Anayasası'nın uygulandığı dönemde, yukarıda da değindiğimiz 21.10.1971 tarihli kararında (53 numaralı dipnot), DİB'nin tarihsel nedenler ve ülke koşullarının gereksinimlerinin doğurduğu bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır.

[79] İhtar B. Tarhanlı, Müslüman Toplum "laik" Devlet, Afa Yayınları, İstanbul 1993, s. 159.

[80] Kanadoğlu, 2013, s. 378.

1961 Anayasası'nda olduğu gibi 1982 Anayasası'nda da devrim kanunlarının korunması kabul edilmiş ve 174. maddesi inkılâp kanunlarının korunması başlığı altında şu şekilde düzenlenmiştir: “*Anayasanın hiçbir hükmü, Türk Toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılabilir ve yorumlanamaz:*

3 Mart 1940 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;

25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun;

3. 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;

4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisıyla kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medenî nikah esası ile aynı kanunu 110 uncu maddesi hükmü;

5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmîlel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun;

6. 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun;

7. 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun;

8. 3 Kânunevvel 1934 Tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.”

1982 Anayasası'nda geçici hükümler bulunduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Geçici 2. maddede, Cumhurbaşkanlığı Konseyi'nin görevleri sıralanırken düzenlenmiş olan, “Türkiye Büyük Millet Meclisince kabul edilerek Cumhurbaşkanlığına gönderilen, Anayasada yazılı temel hak ve hürriyetlere ve ödevlere, lâiklik ilkesine, Atatürk inkılâplarının, millî güvenliğin ve kamu düzeninin korunmasına, Türkiye Radyo-Televizyon Kurumuna, milletlerarası anlaşmalara, dış ülkelere silahlı kuvvet gönderilmesine ve yabancı kuvvetlerin Türkiye'ye kabulüne, olağanüstü yönetime, sıkıyönetim ve savaş haline dair kanunlar ile Cumhurbaşkanınca gerekli görülen diğer kanunları Cumhurbaşkanına tanınan onbeş günlük sürenin ilk on günü içinde incelemek;” hükmünde de laiklik ilkesine vurgu yapılmıştır.

Yukarıda üzerinde durulan düzenlemelerden de anlaşılacağı üzere, 1982 Anayasası din özgürlükleri karşısında ihtiyatlı bir tutum sergilemiş, kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya karıştırılmaması için tedbirler almıştır. Laiklik ilkesi 1982 Anayasası'nda modern, çağdaş devletin önemli bir unsuru olarak kabul edilmiş ve ilkenin etkisini azaltacak veya değiştirecek girişimlere karşı koruma altına alınmaya çalışılmıştır. 1982 Anayasası din ve devlet ayrılığın kabul eden, ancak din alanına giren konularda devlete geniş bir müdahale yetkisi

tanıyan, dolayısıyla dinin özerk olarak örgütlenmesine ve faaliyetlerine sınırlı olarak tanıyan bir anlayış yansıtmaktadır. Bu anlayış, bir yandan dinin devlet ve toplum üzerindeki etkisini azaltmak, diğer yandan da dinin kolektif vicdan ve kimlik düzeyinde oynadığı rolü ikame etmek olarak da değerlendirilmiştir.^[81] Ülkemizin laiklik anlayışının kendine özgü bir niteliği vardır. 1982 Anayasası ile her şeyden önce din ile devlet işleri birbirlerinden ayrılmaya çalışılmış ve laikliğe toplumsal bir proje olarak ulaşılacak amaçlanmıştır. Din, kişisel tercih ve eylem alanına bırakılması gereken bireysel ve özel bir mesele olarak kabul edilmekte, bu ayrılıktan dolayı da devletin din karşısında tarafsız olacağı varsayılmaktadır.

[81] Alain Bockel, Laiklik ve Anayasa, (Der. İ.Ö. Kaboğlu), İmge Yayınevi, Ankara 2001, s. 51.

SONUÇ

Laikliğin batı demokrasilerinde genellikle kabul edilen anlamı, devletin resmi bir dininin olmaması, devletin dini inanç ayırımı gözetmeksizin her türlü dine inananlara, mezhep üyelerine, inanmayan kişilere karşı eşit mesafede bulunmasıdır. Yine bunlara ek olarak, laik bir devlette din işleri ile devlet yönetimine ait konular birbirlerinden ayrılmış, din, ibadet ve vicdan hürriyeti güvence altına alınmış olmalıdır.

Olağanüstü bir dönemin ürünü olan 1921 Anayasası'nda laiklikten bahsedilmemiş, aksine 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan değişiklik ile devlet dininin İslam olduğu hükmü Anayasa'ya eklenmiştir. Bu olağanüstü dönemde öncelik, hem yurt içinde hem de yurt dışındaki düşmanlara karşı verilen bağımsızlık savaşının kazanılmasındadır. 1924 Anayasası'nın ilk halinde mevcut olan laikliğe aykırı hükümler, 1928 yılında yapılan değişiklik ile yürürlükten kaldırılmış ve laiklik ifadesinin sadece bir kez kullanıldığı bu Anayasa ile yeni kurulmuş olan Türk Devleti'nin laikleşmesinin yolu açılmıştır. Çok partili siyasi hayata geçilmesi ile birlikte, laiklik tartışmaları siyasi hayatımızdan hemen hemen hiç eksik olmamıştır.

Bir tepki Anayasası olarak kabul edilen 1961 Anayasası'nda laiklik ilkesine güçlü vurgular yapılmış, ilke genel anlamda milli, demokratik ve sosyal devletin bir unsuru olarak kabul edilmiştir. Bir başka tepki Anayasası olan 1982 Anayasası'nda da laikliğe önemli bir değer atfedilmiştir. 1982 Anayasası'nda da laiklik ilkesi, demokratik devletin, cumhuriyetin bir unsuru olarak kabul edilmiştir. 1924 Anayasası'nda laiklik, devletin temel niteliklerinden birisi olarak kabul edilirken, 1961 ve 1982 Anayasalarında devleti ve demokratik düzeni korumak amacıyla getirilen sınırlamadaki ölçülerden birisi olmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında laikliğin, Anayasalarımızda devletin niteliğini tanımlamada, eşitlik ilkesini gerçekleştirmekte, demokrasiyi ve hürriyetleri korumakta, çağdaşlaşmakta kullanılan çok önemli bir ilke olduğu görülmektedir.

AYM, laiklik anlayışını güçlü biçimde benimsemiş ve onu bir ideoloji olarak tanımlayan kararlara imza atmıştır. AYM kararları, laiklik ilkesinin hem Yüksek Mahkeme tarafından yorumlanması açısından, hem de ilkenin anayasal normlar hiyerarşisindeki yerinin tespiti açısından önem taşımaktadır. AYM'nin, kısmen 1961 Anayasası döneminde verdiği, 1982 Anayasası döneminde de tekrarladığı bazı kararlarında, laiklikle din ve vicdan hürriyeti arasındaki ilişkinin esaslarını şu şekilde belirlediği söylenebilir:

- a. Din, devlet işlerinde egemen ve etkili olmamalıdır.
- b. Dinin, bireyin manevi hayatına ilişkin olan inanç bölümü anayasal güvence altına alınmalı, bu alan her türlü baskıdan korunmalıdır.
- c. Dinin, bireyin manevi inanç bölümünü aşan, toplumsal hayatı etkileyen davranış ve eylemlere ilişkin bölümlerine kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla sınırlar getirilmeli ve bu sayede dini inancın kötüye kullanılması ve sömürülmesi önlenmelidir.
- d. Devlete kamu düzeninin ve haklarının koruyucusu olması sıfatıyla, dini hak ve hürriyetleri denetleme yetkisi tanınmalıdır.

Görüleceği üzere, AYM kararlarında laiklik, hukuki bir ilke olmanın çok ötesinde toplumsal bir atılım, siyasal, sosyal ve kültürel hayatın çağdaş bir düzenleyicisi olarak nitelendirilmiştir. Yüksek Mahkeme, Cumhuriyetin kuruluş felsefesine ilişkin inkılâp kanunlarını destek ölçü norm olarak kullanmış, hatta bunları Anayasa kurallarından da üstün tuttuğu izlenimini uyandıran kararlara imza atmıştır.

İslam Dini tarihsel olarak Türkiye'nin toplumsal dokusunda önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin bugünkü durumunun, DİB yüzünden klasik laiklik tanımıyla bağdaşmadığı söylenebilir. Laikliğin bir unsuru, devlet kurumları ile din kurumlarının ayrılmasını gerektirdiği halde, Ülkemizde din hizmetleri anayasal bir kurum düzeyine yükseltilmiş olan DİB ve onun tekelinde yürütülmektedir. Yine 1982 Anayasası, 24. maddesi ile laik bir devlette olmaması gereken zorunlu din eğitimini anayasal bir zorunluluk haline getirmekte ve laikliğin klasik tanımından uzaklaşmaktadır.

Ülkemizde laiklik ve din özgürlüğüne ilişkin Anayasa hükümlerinde temel bir değişiklik olmamasına rağmen, bu hükümlerin dayandığı görüşler ve fikri akımlarda güçlü bir hareket gözlenmektedir. Bu gelişim ileride AYM'nin kararlarına da yansiyabilir. Özellikle bazı siyasi partiler dine ilişkin görüşlerini, seçmenleri ve kamuoyu ile paylaşma yoluna giderek, anayasal düzenin özgürlükçü olup olmadığı sorusuna dini açıklamalar ile cevap vermektedirler.

Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında laiklik ilkesi, kısmen eleştiriye uğrayabilmek ve çeşitli güçlüklerle karşılaşabilmekle birlikte, devletin niteliğini tanımlamakta, ülkede yaşayanlar arasında eşitliği gerçekleştirmekte, başta yasama organı olmak üzere, yürütme ve yargı organlarının yetkilerini kullanmalarında, devleti korumak amacıyla getirilen sınırlamaların ölçüsünü tespit etmekte, çağdaşlaşma çabalarını sürekli kılmakta kendisine başvuru en temel ilkelerden birisidir.

KAYNAKLAR

- Adnan Adıvar, "Türkiye'de Batılı Fikirlerin Etkileşimi", (Çev.: Mehmet Özden), Türk Yurdu, Cilt:10, Sayı:385, Kasım 1990.
- Adnan Küçük, Türkiye'nin Siyasal ve Anayasal Rejimi, Orion Kitabevi, Ankara 2012.
- Ahmad Feroz, "Islamic Reassertion in Turkey", Third World Quarterly, Vol/2, 1988.
- Ahmet Mumcu, "Almanya'da Din ve İdare Hukuku Münasebetleri", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XVII, S.1-4.
- Ahmet Taner Kışlalı, Siyasal Sistemler, İmge Kitabevi, İstanbul 2006.
- Alain Bockel, Laiklik ve Anayasa, (Der. İ.Ö. Kaboğlu), İmge Yayınevi, Ankara 2001.
- Ali Fuat Başgil, Din ve Laiklik, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998.
- Andre G. Cabanis-Michel Louis Martin, "Bir Laiklikten Diğere: Yeni Frankafon Anayasalarının Durumu", Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi Ankara 2001.
- Andrew Davison, Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik, Hermetik Bir Yeniden Değerlendirme, Çev. T. Birkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Attila İlhan, Hangi Atatürk, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Atilla Yayla, "İslam, Laiklik ve Demokrasi", Yeni Türkiye, Yıl: 3, S. 17, Eylül-Ekim 1997.
- Ayşe Afet İnan, Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara 1969.
- Bakır Çağlar, "Türkiye'de Laikliğin Büyük Problemi", Cogito, S.1, Yaz 1994.
- Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Çev.: Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011.
- Bihterin Vural Dinçkol, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yayınları, İstanbul 1991.
- Bihterin Vural Dinçkol, Atatürk İlkeleri ve Devrimi, Der Yayınları, İstanbul 2012.
- Bülent Tanör, İki Anayasa (1961-1982), Beta Yayınları, İstanbul 1986.
- Bülent Tanör, "24. Madde Konusunda Açıklığa İhtiyaç Var", Yeni Yüzyıl, 22. 06. 1995.
- Bülent Tanör, "Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi", Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, YKY Yayınları, İstanbul 2002.
- Christoph Wilhelm Lüdeke, Türklerde Din ve Devlet Yönetimi, (Çev.: Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Doğu Perinçek, Atatürk Din ve Laiklik Üzerine, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- Dücan Cündioğlu, Din ve Siyaset, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- E.D. Smith, Religion and Political Development, Little Brown, Boston, 1970.
- Emin Memiş, Milli Mücadelenin Hukukileşme Süreci, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.
- Ergun Özbudun, 1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

- Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara 2010.
- Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları* Ankara 2013.
- Fazıl Sağlam, "Laiklik İlkesine Bağlı Güncel Anayasal Sorunlar", *Mümtaz Soysal'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları:32*, Ankara 2009.
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2012.
- Ferman Demirkol, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2011.
- Fehmi Baykan, "Demokrasi, Laiklik ve Teokrazi (Şeriatçılık) Üzerine Bir Darkenar", *Türkiye Günlüğü*, S. 46, 1997.
- Françoise Champion, "İrlanda: Milli Kimliğin Kalbinde Katoliklik", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, (Haz.: Jean Bauberot), *Ufuk Kitapları*, İstanbul 2003.
- François Reynaert, "Laiklik ve Çıkmazları", *Türkiye Günlüğü*, S. 13, Kış 1990.
- Funda Gençoğlu, *National Identity, Citizenship and Pluralism in Turkey: The Turban Question*, *Bilkent Üniversitesi*, 1997.
- Hasan Saim Vural, *Türkiye'de Din Özgürlüğü'ne İlişkin Anayasal Güvence*, *Seçkin Yayınları*, Ankara 2013.
- Hasan Tunç, *Türkiye'ye Komşu Devletlerin Anayasaları*, *Asil Yayın Dağıtım*, Ankara 2008.
- Hikmet Özdemir, *Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri*, *Remzi Kitabevi*, İstanbul 2007.
- İlber Ortaylı, "Türkiye'de 'Laiklik' Gündemde", *Türkiye Günlüğü*, S. 13, Kış 1990.
- İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, *Timaş Yayınevi*, İstanbul 2013.
- İsmail Kara, "Din ile Olmuyor Dinsiz de Olmuyor!", *Cumhuriyet Devri Din Politikaları, Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, *Türk Tarih Vakfı 20. Yıl Sempozyumu İçinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul 2013, s. 72-97.
- İsmet Giritli-Jale Sarmaşık, *Türk Anayasa Hukuku*, *Beta Yayınları*, İstanbul 2001.
- İştar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum "laik" Devlet*, *Afa Yayınları*, İstanbul 1993.
- Javier Martinez-Torron, "İspanya", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*, (Ed.: Ali Köse/Talip Küçükcan), *İSAM Yayınları*, İstanbul 2008.
- Jean Philippe Platteau, "Religion, Politics and Development: Lessons From the Lands of Islam", *Journal of Economic Behaviour & Organization*, Vol. 68, 2008, s. 329-351.
- Jenny B. White, *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*, *Seattle and London, University of Washington Press*, Seattle, 2003.
- June Starr, "The Role of Turkish Secular Law in Changing the Lives of Rural Muslim Woman 1950-1970", *Law and Society Review*, Vol. 23, No: 3, 1989, s. 497-523.
- Kadir Cangızbay, *Çok Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi*, *Liberte Yayınları*, Ankara 2002.
- Karl Doehring, *Genel Devlet Kuramı*, (Çev.: Ahmet Mumcu), *İnkılap Yayınları*, İstanbul 2002.
- Kemal Dal, *Anayasa Hukuku*, *Alter Yayınları*, Ankara 2006.
- Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, *Ekin Kitabevi Yayınları*, Bursa 2000.

- Kemal H. Karpat, "İfta and Kaza: The İlmiye, State and Modernizm in Turkey, 1820-1960", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West, Volume I*, ed. Colin Imbar&Keiko Kiyotaki, London, I.B. Tauris, 2005.
- Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınevi, İstanbul 2013.
- Korkut Kanadoğlu, "Din ve Vicdan Özgürlüğü", TED Ankara Koleji Mezunları Derneği, Anayasa Taslağı Sempozyumu, Ankara 2008.
- Korkut Kanadoğlu, "Laiklik ve Din Özgürlüğü", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 109. Sayı, Kasım-Aralık 2013.
- Lars Friadner, "İsveç", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi*. (Ed.: Ali Köse-Talip Küçükcan), İsam Yayınları, İstanbul 2008
- Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- Max Kortepeter, "The Origins and Nature of Turkish Power", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VI, S. 10-11, 1968, s. 241-285.
- Mehmet Kahraman, "Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y. 2008, C. 4, S. 9.
- Metin Günday, *İdare Hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 1997.
- Muhittin Ataman-Yurdanur Kuşçu, "Suudi Arabistan'daki Siyasal ve Toplumsal Hareketlerin Gelişimini Etkileyen Faktörler", *Alternatif Politika*, Cilt:4, Sayı:1, Şubat, 2012.
- Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.
- Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1995.
- Mustafa Erdoğan, "1982 Anayasasında Din Özgürlüğü", *Liberal Düşünce*, S. 18, Bahar 2000, Ankara.
- Mustafa Erdoğan, *Anayasa ve Özgürlük*, Yetkin Yayınları, Ankara 2002.
- Mustafa Görüryılmaz, *Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişimi*, Işık Yayınları, Ankara 2007.
- Mustafa Koçak, *Batı'da ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi*, Devlet ve Egemenlik (Eski Kavramlar – Yeni Anlamlar), Seçkin Yayınevi, Ankara 2006.
- Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara 2011.
- Mümtazer Türköne, "İslamlaşma, Laiklik ve Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, S.13, Kış 1990.
- Neji Baccouche, "Laiklik ve Din Özgürlüğü", *Laiklik ve Demokrasi*, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel Aşınan Sınırlar*, Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.
- Niyazi Berkes, *Türkiye'nin Çağdaşlaşması*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.
- Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayınları, İstanbul 1993.
- Niyazi Öktem, "İnsan Hakları", *Yeni Türkiye*, Yıl: 4, S. 22, Temmuz-Ağustos 1998.
- Norman Barry, "Piyasa, Ahlak, Din ve Devlet", (Çev.: Mustafa Erdoğan), *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Der.: Murat Yılmaz), LTD Yayınları, Ankara 2005.

- Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1994.
- Ömer Çaha, *Açık Toplum Yazıları*, Liberte Yayınları, Ankara 2004.
- Ömer Çaha, "Amerikan Modeli: İnanç İle Özgürlüğün Buluşması", *Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Der.: Murat Yılmaz), LTD Yayınları, Ankara 2005.
- Özlem Doğan, *The Turban Issue*, Boğaziçi Üniversitesi, 1994.
- Pascal Texier, "Fransız Laiklik Modelinin Kaynakları", *Laiklik ve Demokrasi*, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Paul Robert (redaction dirige par. A. Rey et J.Rey-Debove), *Dictionnaire de la langue française (Le Petit Robert 1)*, Paris, Le Robert, 1991.
- Pippa Norris–Ronald Inglehart, *Sacred and Secular*, Cambridge University Press, 2007.
- Refik Baydur, *Türkler ve İslamiyet*, Truva Yayınları, İstanbul 2013.
- Reşit Gürbüz, *Anayasa Hukuku (Genel Esaslar-Türk Anayasa Hukuku)*, Turhan Kitabevi Ankara 2008.
- Robert W. Hefner, "Modernity and the Remarking Muslim Politics", *Remarking Muslim Politics (Pluralism, Contestation, Democratization)*, Princeton Studies in Muslim Policy, Princeton University Press, 2005, s.1-37.
- S. Alp Limoncuoğlu, "“Türban Sorunu”nun Hukuksal Boyutu Anayasal Değişiklik Çözüm Olur mu?", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S.75, Y.2008, s. 138-163.
- Sami Selçuk, *Özlenen Demokratik Türkiye, 2000-2001 Yılı Adli Yıl Açış Konuşması*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.
- Sami Zubaida, *İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar*, (Çev.: Birinci Kocoğlu-H. Acak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Semih Gemalmaz, "Suudi Arabistan'da Yargı Düzeni ve Yargılama Usulleri Üzerine Notlar", *İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C. 20, 1996, s. 153-176.
- Suna Kili-A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 2006.
- Süleyman Doğan, *Sivil Demokrasi Çağrısı*, Birey Yayınları, İstanbul 1999.
- Şerif Mardin, "Laiklik İdeali ve Gerçekler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları (1923-1938)*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul 1977.
- Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, (Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder), İstanbul 2013.
- Şuayip Özdemir-İsmail Arıcı, "Alevilerin Cem Evleri ve Diyanet İşleri Başkanlığına Yönelik Görüşleri (Malatya Örneği)", <http://www.turkishstudies.net/Makaleler/123119>, erişim tarihi, 23.01.2014.
- Şule Özsoy, *1982 Anayasasının Yapım Süreci*, XII Levha Yayınları, İstanbul 2010.
- Şule Özsoy, *1982 Anayasası'nın Yapım Süreci*, On İki Levha yayınları, İstanbul 2010.
- Talal Asad, *Sekülerliğin Biçimleri*, (Çev.: F.B. Aydar), Metis Yayınları, İstanbul 2007.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul 1995.
- Türkan Saylan, "“Laiklik ve Demokrasi’ Kolokyumu”", *Laiklik ve Demokrasi*, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.

- Yaşar Nuri Öztürk, Kur'an Verileri Açısından Laiklik, Yeniboyut Yayınları, İstanbul 2003.
- Yavuz Atar, Türk Anayasa Hukuku, Mimoza Yayınları, Konya 2002-2007.
- Yavuz Sabuncu, Anayasaya Giriş, İmaj Yayıncılık, Ankara 1997.
- Yılmaz Aliefendioğlu, "Laiklik ve Laik Devlet", Laiklik ve Demokrasi, (Der.: İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Zafer Kanbur, Anayasa Mahkemesi'ne Göre Laiklik, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003.
- Zeki Hafizoğulları, Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti, US-A Yayınları, Ankara 1997.
- Zühtü Arslan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, LTD Yayınları, Ankara 2005.
- The Tanzimat, Secular Reforms in the Ottoman Empire, faith-matters.org/images/stories/fm.../theTanzimat-final-web.pdf, erişim tarihi, 14.07.2014.
- War, Institutions and Social Change in the Middle East, Ed., Steven Heydemann, Berkeley 2000.
- "The Constitution Of Greece", <http://www.hri.org/MFA/syntagma/index.html>, erişim tarihi, 14.06.2014
- www.yenianayasa.tbmm.gov.tr/.../bazi_avrupa_devletlerinde_din_ve_devlet_iliskileri.pdf, erişim tarihi, 08.07.2014.
- <http://ked.tdk.org.tr>, erişim tarihi, 23.01.2014.
- www.akad.org, erişim tarihi, 12.02.2014.